CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library
S.D.P.B
Coll. No. 617

Title A work on Grammar

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No.: 617 Subject: Grammar

Title: A work on Grammar

Author: Scribe:

Date of the work: Date of the Ms.: —

Place of the work: — Place of the Ms.: —

Size: 11" by 5" Extent: 37 foll.

Language: Sanskrit Script: Devanagari

Remarks: Incomplete

श्रीगणेशाय नमः ॥ यं संस्तुत्य बुधाः सिद्धिमिष्टां प्राप्नुवन्ति कां। हेमस्तुरः स नः प्राव्याद्विघ्नध्वान्तविभा
वसुः ॥१॥ आयतां प्रकृतिः सामान्ये कानेकशक्तिका। वन्नक्ति शब्दरूपाणि सा निध्यात्प्रत्ययस्य या ॥२॥ श्रोत्रो
तरङ्गं तेनुते यथाग्रमंपरेणीद्रु आद्यादि विभाव्यय त्नतः ॥ मैत्रेऽसराणां सुधियां विपश्चितां मनोनरी नर्नितुय
प्रसंततं ॥३॥ विस्तृविघातायमध्ये शिष्टाचारप्रासंवस्तक निर्देशरूपमंगलं शिष्यशिक्षायै ग्रंथतः पनिबध्ना
ति ॥ ॥ श्रौत्रेति ॥ ॥ मंगलादीनि मंगलमध्यानीत्यादि वृद्धिः शब्दादिसूत्रस्थं भाष्यमेवाचाम्ला बोध्यां। त
त्र श्रोत्रियं छंदोधीते इति घ्नतः। श्रोत्रियश्शाछंदोनिपातितस्त्नोभावेष्यवादि सूत्रेयस्य यलोपश्चेतिवा
र्त्तिकेनाएग्यलोपयोः श्रोत्रं। अर्हतो भाव आर्हती अर्हतोनुम्चेति ब्राह्मणादिष्यधीते नष्यः। अउ। षिहलस्तद्धि
तस्येति यलोपेत योर्द्दइईवएत्प्रत्ययः वेदाध्ययनकर्तृत्वेन तदुक्तकर्मानुष्ठातृत्वेन चप्रसिद्धैरित्यर्थः ॥ गु
णैर्गुणवद्भिः ॥ रूपादाहतेस्त्रान्येभ्योपिदृश्यते इति वार्त्तिकेन मत्वर्थीयोयप्र। अहार्यं वामीति ॥ अहर
हरित्यर्थः ॥ अचतुरेत्यादिना निपातना साधुः ॥ तो शृषमान इति ॥ स्तोतेर्यङ्गता त्कर्मणिशानच् ॥ गुणताय
र्यकगुणथभिधानं स्तोत्रं। ननु नेह नास्ति किंचन। साक्षी चेतो केवलो निर्गुणश्चेत्यादि श्रुतिभ्यः सच्चिदानंदात्मके ब्रह्मणि १

वैय्यर्थ्यसंपादकतया धातुग्रहणमनर्थकं यङ्धौ धात्वधिकारादिति। भाष्ये एव बीजत्वात्। योगविभा
गस्यैवइष्टसिद्धेः सर्वशब्दसंग्रहाभावाच्चेति। अइउणित्यादिक्रमेणाकाराद्यनुबंधान्लकारान्दर्शयति। लडित्या
दिना। छंदोमात्रेति। तेन तस्य रूपाणि इह नोक्तानि इति न्यूनतादोषो न शंक्य इति भावः। वर्त्तमानद्योतक इति शेषः॥
लकारवाच्यं तु भावकर्मादिकमेवेत्यनुपदं वक्ष्यति। वस्तुतस्तु कालवाचकत्वेपि तु। स्यनाविरोधे
इति विध्यादिस्त्रैवचात्यते। अटाविति। टित्वमेतार्थं लिटः शरात्रित्यादा वकारेत्वविशेषणार्थमि
ति भावः। लः कर्मणि च। उक्तानुबधानुविषयकं चेदं ॥ अकर्मकेषु कर्मणीत्यंशस्य
बाधितत्वादुत्तरवाक्ये नतेत्याविशेषविधानाच्चेत्याह। सकर्मकेभ्य इति। भावे चेति।
चेन कर्तैवाकृष्यते न कर्म। असत्वादित्याशयेनाह ॥ भावे कर्तरि चेति। फलव्य
धिकरणव्यापारवाचकत्वं सकर्मकत्वम् ॥ फलसमानाधिकरणव्यापारवाच
कत्वमकर्मकत्वं। स्यादेतत्। भावकर्मणोरशेषात्कर्तरि परस्मैपदमिति लिंगाद्य
काराणां भाकर्मकर्तारोर्था वाच्या इति सुवचमिति। किं सूत्रेण। उच्यते ॥ अ[illegible]तिस्र २

स्तु । तिङ्प्रयोजकागुणाद्दवनुसंनितत्कथंतस्यस्तुनिर्विषयत्वं ।। अभ्रान्तगुणांगीकारेमानाभावाच्चेतिचेत्स
त्यम् । एषआत्मापहतपाप्मेत्यादिश्रुत्यामहतपाप्मत्वादिकल्पितगुणांगीकारान्नदोषः ।। पारमार्थिकगुणा
भावस्यकल्पितगुणैःसहरज्जुसर्पादाविवविरोधाभावादित्याशयेनाह ।। कृत्गुणेपीति ।। अपिशब्देनाप्रा
ततोविरोधंध्वनयतीति ।। वस्तुतस्तुतदिङ्गानास्तिविरोधःपतञ्जलोउत्तरमीमांसायांस्पष्टम् ।। विनुरिति ।।
नत्वंचसकर्मकत्वंतद्व्यंसंयोगित्वं ।। विजयन्तेतरामिति ।। विपराभ्यांजेरितितङ् । तिङश्चेतितरप्किमेत्तिङ
व्ययेत्याम् ।। सर्वोत्कर्षेणवर्त्ततइत्यर्थः ।। श्रीवृणांगविपरीतशंकानिराकरणयोक्तवक्ष्यमाणयोःसंगतिंदर्शय
ति ।। पूर्वोतिनुर्यपंचमेति । सुप्तजंतमितिसूत्रानुरोधादितिभावः । तृतीयाध्यायस्थकिन्नादेरत्रकथनंप्रासंगिकं ।
त्यतियेति । उत्तराईणवःस्त्रियाम् ।। अणितुणइत्येतयोरुक्तिःप्रासंगिकीतिभावः । पदात्लकाराइति ।। अ
नुबंधभेदाद्द्वैतम् ।। तेधातोरित्याद्वितीयाध्यायांतमधिकारोद्वतोबोध्याइतिप्रक्रियाकृतः । यात्विधौधातुग्रह
णयोगविभागेनव्याविभागेनव्याचष्टइतिव्याख्यातारः ।। तस्सदंयोगविभागस्यनिर्बीजत्वादितिनव्याः ।। तन्नित्यम् ।।
धात्वधिकारस्यसर्वसम्मतत्वात् । योगविभागस्यशाब्द्दे:सार्वधातुकादिसंज्ञार्थतयाभातारितिस्वतंत्रस्वतन्त्रस्य

त्रेसकर्मकेभ्योपिघनादिवद्भावेलकारोत्पादितोघटःक्रियतेदेवदत्तेनत्यापद्येततन्निवा
रणायनियमार्थमिवत् ।। नचैवमकर्मकेभ्योभावेलइत्येवास्तु ।। भावेचेदकर्मकेभ्यएवेति
नियमान्नोक्तदोषइतिवाच्यं । अकर्मकेभ्योभावएवेतिविपरीतनियमापत्तेरितिन्यःकर्त्तरिजका
णानापत्तेः । अतोभावेचेतिचकाराष्ट्रआवश्यकः । तर्हिभावेचेत्याद्येवास्त्वितिचेन्न । भावद्वकर्त्त
र्यपिसकर्मभ्योजकारानापत्तेः । नचैवंकर्मणीतिमास्तुज्ञापकात्तत्रजोभविष्यतीतिवाच्यम् ।
उत्तरसूत्रेतयोरित्यनेनपराम्रष्टार्थंतस्यावश्यकत्वात् । तस्मात्संपूर्णंसूत्रमावश्यकमिति । वस्तुत
स्तु । अकर्मकेभ्योभावेजइत्येवास्तुप्रकृतनपादिनुदत्तित्वस्वरितेत्वादिभिर्विपरीतनियमाभा
वोपपत्तेरित्यवधेयं । कर्मणिचकृत्येत्याद्युत्तरसूत्रमस्त्वितिदिक् ।। ताकिंकास्तुआख्यातस्य
यजोवाच्यः । पचतिपाकंकरोतिपाकेयततेइतिसर्वाख्यानांयत्नार्थकरोति ।। नाविवरणा
नुगाकृतावच्छेदकंचयत्नत्वमितिज्ञापकं । कर्त्तरिप्रक्तोतुगाकृतावच्छेदिकाकृतिरेव
स्याक्राचनजातिरूपेणेतिगौरवंस्यात् । कर्तुःप्रथमांतपदेनैवज्ञाभाच्च । आश्रयाश्रयिभावश्च

अनन्यलभ्यस्य वाक्यार्थत्वात्। देवदत्तः पचतीत्यत्र देवदत्तो मुख्यविशेष्यः। यत्तस्य प्रकारः। आ
श्रयाश्रयिभावश्च संसर्गः। एकत्वादेरपि कृत्यन्वयिनि प्रथमान्तपदस्थापिते ऽन्वय इत्याहुः॥ तन्न। अ
नुशासनविरोधात्। न च तत्र कर्तृत्वकर्मत्वपरं कर्तृकर्मग्रहणमिति न तद्विरोध इति वाच्यम्॥
मानाभावात्। पचन्तं चैत्रं पश्य पचते चैत्राय देहीत्यादावपि तिङ्. छिवकस्वपि कृतिमा
त्रबोधापत्तेः जादेशत्याविशेषात्। ओमिति चेत् लाश्च भेदसंसर्गसामानाधिकरण्यप्रतीत्योर्भ
गपरिहाराय कर्तरि कृदित्यत्र कर्तृग्रहणं धर्मिपरमिति त्वपाथ वस्तुवाच्यत्वात्। तदेव च कर्तृग्रहणं चे
नानुकृष्यत इत्युक्तं। शाक्तावच्छेदकत्वानुरोधेन शाब्दाधिकारं तिङ्स्वाश्रयामहे इति चेन्न।
कृत्स्वपि तौल्यात्। न च नामार्थयोरित्यादिव्युत्पत्त्यनुरोधेन तिङ्कृतोः शक्तौ वैजात्यं कल्प्यं गौ
रवं च प्रामाणिकं कश्चिदाश्रीयत इति वाच्यं॥ आदेशभेदेऽपि कर्तृवाचकस्य स्थानिनो लज राम
कारस्यैकत्वात्। स्थान्येव वाचको लाघवात्। न त्वादेशो गौरवादिति हि त्वन्मते। तादेशास्तु ३
जिपिवत् स्थानिस्मारकाः। अत एव सुत्वेनैकत्वे शक्तिरिति तावको व्यवहारः। किं च प

चतिरूपं पचति कल्पं देवदत्त इत्यत्र नामार्थयोरभेदस्यावश्यकत्वे तिङामपि कृत्त्वैव वाच्य इति व
क्तुं युक्तं। तिङ् न नामेति चेत्याचक इत्यादावकोऽपि नेति तुल्यं। अकान्तं नामेति चेद् एव बाह्यं वमपि
नामेति ग्रहणं। युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे मध्यमः। अस्मद्युत्तम इत्यादिसूत्राणामपि
कर्तृवाच्यत्वे मानत्वाच्च। किं च भावकर्मकर्तृलकारेषु कारके कारणे भावप्रत्ययप्रसंगः। तद्यथा।
कृतिफलप्रकारकबोधं प्रति प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिः कारणमिति निश्चितौ भावे तु प्रथमान्ता
भावात् तृतीयाकृतिप्रकारकबोधं प्रति त्याख्यातार्थकृत्युपस्थितिः कारणमित्यपर इति महा
गौरवं। अस्मन्मते तु आख्यातार्थप्रकारकप्रकरणे ...णे प्रथमान्तार्थविशेष्यबोधं प्रति धातुजन्यक्रि
योपस्थितिः कारणमित्येक इति लाघवमित्यादिदूषणं जातं कारकप्रकरणे प्रथमान्तार्थवि
शेष्यकबोधखण्डने ऽवोचाम। अपि च देवदत्तेनौदनं पचतीत्येव प्रयोगापत्तिः। कर्तृकर्मणोरनभि
हितत्वेन तृतीयाद्वितीययोरेव प्रसंगेन प्रथमानुत्पत्तेः कृत्प्रथमान्तविशेष्यकबोधः। यत्तु। अन
भिहितसंख्याके कर्तरि तृतीयेत्याद्यर्थवर्णनं। तन्न कृत्तद्धितसमासेषु संख्याभिधानस्या

भावात्। अन्यच्च कीदृशश्चैत्र इति प्रश्ने पचतीति प्रत्युत्तरापत्तिः। यच्चोक्तं करोतिर्यत्नार्थक इति। तद
पि न। यततेरिव करोतेरप्यकर्मकतापत्त्या घटं करोति क्रियमाणो घट इत्यादिप्रयोगाणामुच्छे
दापत्तेः। कर्त्ता कारकः करोतीत्यादौ कृतेर्द्विर्बोधप्रसंगात् अन्वयापत्तेश्च। घटं भावयतीतिवद् घटं
भवतीत्यर्थापत्तेश्च। न च जानातिरिच्छतिर्यततिः करोतीत्यादौ ज्ञानाद्यनुकूलव्यापारासंभवादाश्रये ज
हत्स्वार्थेति वाच्यं। सा हि सांप्रतिकी निरूढा वा। नाद्यः। अनुपपत्तिं विनाप्याश्रयबोधात्। न द्वितीयः।
तस्याः शक्तितुल्यत्वे सर्वत्र तथैवोपपत्तेर्न्यायत्ववाच्यत्वोदापत्तेः। सर्वदा जहत्स्वार्थप्रयोक्तव्य
मिति नियमाभावात्पक्षे ऽनन्वयदोषस्य तदवस्थत्वाच्च। यत्तु चिंतामणिकृतः॥ जानातीप्रा
दौ धात्वर्थ एव चैत्रादौ साक्षादन्वेति॥ आख्यातार्थश्च संख्या कालश्च न तु यत्नोपि अयो
ग्यत्वादित्याहुः तन्न। सूत्रानुरोधेन धातूपात्तव्यापाराश्रयस्य कर्तुरेव वाच्यत्वौचित्ये नान्या राम
स्वबाधस्यापाद। कथं तन्न शक्तिवादस्यैवायुक्तत्वा। व्याख्यातृणामनुभवकं जहिनुतिवचोनि ४
यामकमिति कारक एवाचो चाम॥ धात्वर्थनामार्थयोः साक्षादन्वयस्याव्युत्पन्नत्वाच्च। अत्र

न्यथा चैत्रेण पच्यते इत्यर्थे कर्तृतासंसर्गेण चैत्रः पचत इत्याद्यापद्येत। यच्चोक्तं। यद्यच्च तिपा
कं करोतीति विवरणाद्यत्ने शक्तिरिति। तदपि न। धात्वर्थनाम्नस्यैव विवरणं नाख्यातार्थस्येत्यु ध ४
पगमात्। अत एव फलव्यापारयोः किं करोति किं कृतं किंतवानिति प्रश्ने पचति पक्वं पच
वानित्यादिप्रत्युत्तरं संगच्छते। अत एव फलव्यापारयोर्धातोः शक्तिरिति प्रागुक्तं तया कृतेर
पि व्यापारविशेषतया धातुजन्यत्वं समानं। तस्मात् सामानाधिकरण्यजिज्ञासया। कर्तृकर्माख्या
तयोः एवमत्रापि मते। शतृशानजादिकृत्स्वप्येवं। परमते च कृतां कृतो कृतौ तद्वति च शक्तिद्वय
कल्प। कृत्याश्रयः फलाश्रयश्च क्रमेण वाच्यः। आश्रयत्वं च अखंडोपाधिरूपं प्रकारतावच्छेदकमिति
जारं नीयमित्यपरं गौरवं। कर्त्ता कारक इत्यादिकृच्चितस्यास्त्वत्वे यात तत्कव्यत्वाच्च प्रास्त्वा तावत्। मीमां
सकास्तु। फलमेव धात्वर्थः। अनुकूलव्यापारो भावनासैव चाख्यातार्थः। यत्नमात्रमेव भावने
ति राणकः। उभयथाप्याख्यातार्थभावनाविशेष्यक एव बोधेन प्रथमांतार्थविशेष्यकः। प्रथमां
तार्थः कर्त्ता त्वाख्यातार्थभावनायां प्रकारतयान्वेतीति कर्त्रधिकरणे सिद्धांतयित्वा जनन्यमा

नाधिकरणे। शानजादीनां कर्तृवाच्यत्वेन भावनामात्रमित्याहुः। तन्न। कार्यकारणभावे गौरवात् भावेपि
पूर्वोक्तदूषणान्तराणां दुरुद्धरत्वात्। व्यापारत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे गौरवात्। शानजन्तोक्तर्तृविशि
ष्टैतिसूत्रोक्तकर्तृवाच्यतेति चेन्न। अनिर्दिष्टार्थेषु एवं लादिष्टे वतस्यैव तत्त्वेऽन्यथा भावकर्मणोः
शानचोदौ लप्रसंगात्। तस्मात् ज्ञानादिषु लः कर्मणि चेति परत्वाद्विहितस्य लकारस्य स्थाने
शानजित्यत्वयमंगीकार्यं। तथा च स्थान्यर्थेनैव नैराकाङ्क्ष्यात् नतस्य पृथक् शक्तिर्व्यर्था॥ आकाङ्क्षि
तविधानं हि न्याय्यमिति न्यायाच्च। एवं च कर्तरि कृदित्यत्र पतंजलिग्रहणं तदेव लविधावनुवर्त्ततेतल
०थंङाकृतं चरागितौ वैलक्षण्यं॥ यदपि भट्टपादाः। लः कर्मणीत्यादि ह्येकयोरित्यादेः एकवाक्यता
यां कर्तरियदेकत्वं तत्र तिबित्यादिक्रमेण व्याख्यानात् कर्तृवाच्यता सूत्रादायातीत्याहुः। तदपि चिं राम ५
त्यं। लकाराणामेकत्वादिसंख्याविरहे ह्येकयोरित्यादेरुपस्थित्ययोगात्। न च तिबादीनां साक्षा
त्तिवाच्यमस्तीति भिन्नैकवाक्यत्वेपि लः कर्मणीत्यनेन सहैकवाक्यतोक्तेरयुक्तत्वात्। ननु अस्मन्मत्या
ख्यारीत्या लकाराणां विधेयत्वं न लभ्यते तथा च लडित्यादेर्ज्ञापकस्य याचष्ट्यं तलः परस्मैपदमितिव

त्। वर्तमाने लडित्यादिभिर्विहितलकारानुवादो लडितीति फलितं। तत्र तिबादिविधिनापि सह लः
कर्मणीत्यस्यैकवाक्यतायां नोक्तवाक्यार्थानुपपत्तिरिति चेत्। वाक्यैकवाक्यता भिन्नतात्पर्यकवा
क्यता। नाद्यः। ह्येकयोरित्यादेस्तिबादिविधेश्चैकवाक्यतायां तदाकाङ्क्षार्थेऽ कगतेतत्तो लविधौ ह्ये
कयोरित्यस्य पुनरुपस्थितौ मानाभावात्। तिबादिविधौ कर्तरीत्यनावाच्च। न द्वितीयः। लस्येत्यधि
कारवैयर्थ्यात्। न चेष्टापत्तिः॥ भावकर्मणोः शानचोदौ लन्यापत्तेः। न हि शानच्येकत्वादिसंख्या
स्तियेनैतत्सूत्रविषयता स्यात्। न च शानज्विधिना भावकर्मणोरित्यस्यैकवाक्यतायामिष्ट
सिद्धिः। सकर्मकादपि भावे शानजापत्तेर्न किंचिदेतत्। अत्रेदं तत्त्वम्। अकर्मकग्रहणेन
त्यंता विद्यमानकर्माणोऽविवक्षितकर्माणश्च गृह्यंते। कृतपूर्वी कटं पीमेषामस्ति णीतोगावो
विभक्ता भ्रातर इति कर्तृकर्मणोः कर्तरि कृदिति सूत्रयोर्भाष्योक्तत्वात्। गतिबुद्धीति सूत्रे
विवक्षितकर्माणो न गृह्यंत इत्युक्तेन पाचयति चैत्रेण विष्णुमित्र इत्यादि सिद्धं। गत्यर्था
कर्मकेति सूत्रेपि न गृह्यंते दशवानूपपक्ववानित्यर्थे दत्तः पक्व इत्यादिप्रसंगात् दिष्टास्तितः कर्त्ते

त्यत्र कैयटः। इह च्लेर्भयपग्रहणेन किंचिद्बाधकं गतं तिरश्ची नमिति प्रयोगाश्चेहान्तु कूलाद्वितिसंक्षेपः। लस्य।ल्ला
त्तविकवचनं। धातोरित्यधिकाराद्धातोर्विहितस्य लस्य ग्रहणाल्लुनातिचूडा। लड़्त्याद्दौ नातिप्रसंगः। लस्येति सं
ज्ञानुन। अतएव सूत्रात्। अन्यथा स्थानषष्ठ्यन्ताधिकारविरुद्ध्यर्थात्। लः परस्मैपदं टित आत्मनेप
दानामित्यादिलिंगात् तास्यनुदात्तेत्यात्तेत्यादिना लसार्वधातुकानुदात्तत्वविधानाच्च। यत्तु णलो
लित्त्वं तदभावज्ञापकमिति तन्न्याः। तदयुक्तम्। असंजातविरोधन्यायेन तस्य श्रवणार्थत्वेना
प्युपपत्तेर्विशेषापित्ज्ञापिकपक्षेदोषतादवस्थाच्च। मिपूतस्। द्वंद्वः पृथक्पदानि वा। थासाथा
मित्यत्र सोन्त्वाड्कं नातिपूस्सिपूमिपांपित्त्वं गुणार्थं स्वरार्थं च। ड्डटए कारइटो दितिर्विशेषणार्थः। लट्दि३
एरद्दित्युक्तेएधे मोहीं मत्रापिस्यात्। ता प्रत्ययसाहचर्यात्त्वासावागमः। महि ङ्इङ् कारस्तिङ् तद्डिति
प्रत्याहारार्थः समुदायानुबंधः। नत्ववयवानुबंधः व्याख्यातत्। तेन संपद्येच्छि सद्दे वक श्चिमहइत्यत्र यहि ञ्जे गम
ति नसंप्रसारणं। एधिषीमहीत्यत्र दृषेः कर्मण्यान्नालिङि गुणनिषधोनां। लः पर। आदेशापेक्षा लइति ६
षष्ठीसाह। लादेशादिति। सिचूचङ्ङादीनां लादेशत्वेपि नपसंज्ञा। लिङ्सिचावात्मनेपदेषुस्यासि

चूसीयुडित्यादिलिंगात्। ननु लस्येत्यत्रैव परस्मैपदग्रहणं कर्त्तव्यमुत्तरसूत्रे च एकं लइति पदं तत्का
र्यमिति लाघवं। किंच। पुरुषसंज्ञया निरवकाशया शानच्कस्वोः सावकाशा परस्मैपदसंज्ञा न बाध्यते।
आत्मनेपदसंज्ञया च पुरुषसंज्ञेति फलांतरमप्यस्ति। अन्यथैकसंज्ञाधिकारस्थत्वेनोक्तदोषोदुरु
द्धरइति चेन्न। अन्ययोसंज्ञयोस्तितोबाह्यत्वेपरस्याः कृत्त्वप्रत्ययसंज्ञानामिवबाधकभावा
नापत्तेः। अतोयथान्यांय्यं।। नच पुरुषसंज्ञेपेत्यादिदोषः। सिन्चिवृद्धिः परस्मैष्वितिलिंगादि
तिभाष्ये स्पष्टं। तच्च सामान्यापेक्षं लिंगं तेनात्मनेपदसंज्ञा पुरुषसंज्ञां न बाधते इति कैयटः। वस्तु
तस्तु एतत्पेइति सूत्रमेवतत्र लिंगमित्यवधेयं। तङानौ। लइत्यनुवर्त्तनात्साहचर्याच्च लादेशाए
वानोगृह्यतइत्याह। चानशकानचौचेति। यस्तु तास्। छ्यादिषु चानशसपरस्मैपदिनोपि भवति।
निघ्नानाः। शेषपदार्थज्ञानमंतरायरस्मैपद विधानमनुपपन्नमितितद्ज्ञानार्थं प्रथमतआत्म
नेपदविधायकमाचष्टे।। अनुदात्तङितइति। द्वंद्वात्तेश्रुतइइश्चेष्टः प्रत्येकमन्वेति। तत्रानुदात्तेदंशोत

इंतविधेः फलाभावादंगांतरम्। एवमसदित्याह। उपदेशइत्यादि। उपदेशेऽजनुनासिक इत्यत उपदे
शइत्यनुवृत्तं ङित एव विशेषणं। नेतरस्य व्यभिचाराभावादिति नव्याः। तन्न। वृत्तस्य विशेषणयोगो
ऽतिनिषेधात्। तस्मादिह विशिष्ट एव संबंधो वृत्तिसाधुत्वायागी कर्तव्यः। व्याख्यानं त्वेवरूपफलाभावा
देपि फलांतरस्य। त्वादिभावाः। नदंतविधिसिद्धये विशेष्यमाह॥ धातोरिति। एतच्च नूवादयइत्यतो
धावतइति। संज्ञुकगत्याऽनुवृत्तं पंचम्या विपरिणम्यतइति भाष्ये स्थितं। नव्यास्तु। इकोझलित्यत्र सनो धातो
रिवइहात्मनेपदेन जकारधात्वोराक्षेपो बोध्यः। ङित्करणं जादेशत्वाद्वस्य च धातोर्विधानविशेषो धानादित्याद्युः। तच्चि
त्यं। आक्षेपद्वयापेक्षयानुवृत्तौ लाघवात्। न्यायसूत्रादिष्टे नैवान्वेतीति न्यायात्। हश्यंते ऽनुवादस्याक्षेपकत्वौचित्ये
पि दार्ष्टांतिके विधेयस्य तद्योगादन्योन्याश्रयापत्तेश्चेति दिक्। उपदेशइति किं। चुकुटिषति। गाङ्कुटादिभ्य
इत्यातिदेशिकं ङित्वं। एतच्च सिद्धं तु पूर्वस्य कार्यातिदेशादित्यनाश्रित्योक्तं तस्मिंश्चाश्रितेउपदेशइति नानुव राम
र्त्यं। नाप्येकदेशान्वयक्लेशः। यत्तु कौस्तुभकृतः सप्तम्यर्थे वतावुपमेयेसप्तमी स्यात्। अजितिसार्वधा १
तुके अपि। नीति। पचेतेपचेथे इत्यादिवचनस्याहितिसार्वधातुकमपिदिति सूत्रे भाष्यं दूषयामासुः।

तन्न। जोटोजइर्वदिश्रूयमाणवताबेवतादर्ङित्निर्मायेत। नचेह वतिरस्ति॥ तेनयथाचैत्रेचैत्रत्वारोपोनस
र्वकार्यप्राप्त्यर्थः। किंतु कस्यचिदेवकार्यस्यैवमिहापिविशिष्टङित्कार्यातिदेशार्थएवाज्गितः प्रत्यय
स्य ङित्वारोपइति कैय्यटस्याशयः। सार्वधातुकमपिदित्यत्र तु विनाप्यर्थद्वयमप्याश्रीयते। अर्थाधिकारा
दातो ङितः कतस्याचीति लिंगाच्च। उपमेयेसप्तमीनिर्देशो हि षष्ठ्यर्थसंग्रहानापत्तेरेवमितरत्रापि
निर्देशादृतिदिक्। धातोः किं। चङ्ङभ्यमात्। असुस्तुवत्। अवोचत्। ऊतीयते। बोभूयतेई यङ्ङैने
ङितौ। नदंतात्तङ्गेनेइत्यत्र यपदे। ङ्गिवद्भावेन ङिदंतत्वं बोध्यं। चिःचीयत्तेइत्यत्र तु अवयवेऽच्चरिता
र्थं ङित्वं कथं तेतस्य विशेषणांततो व्यपदेशिवद्भावेन ङिदंततेति नव्याः। गोनदीयमतेतु ङित्त्वाधारिति।
अनुदात्तित इत्ययं ङित्तदंतादिति व्याख्यातान्न कश्चिद्दोषः। युक्तं चैतत्। अन्यथा ऽचारकिपि
न क्षमते स्पर्द्धत्तिः श्राही त्यादावात्मनेपदं दुर्वारं। नाप्यमते नूपदे शाद्यहणानुवृत्ति र्नास्त्येवे
तीष्टसिद्धमित्यवधेयं। अयं च विधिर्नियमो वेतिस्थितमाकरे। तथाहि। अनुदात्तङितइ

प्रादिस्तिवाद्यादेशविधिनैकवाक्यतया जस्य स्थाने इति बादिविधानादपूर्वविधिः। नचेह संज्ञि
नोऽसत्वादितराश्रयः। भाविसंज्ञाविज्ञानात्। तिबाद्यादेशेषु विहितेषु पश्चादनुदात्तङित इत्य
स्य प्रवृत्तौ तु नियमविधिः। अस्मिन्पक्षे वाक्यभेदः पाक्षिकानुदात्तत्वं चेति दोषद्वयं। किंच पर
त्वान्नित्यत्वाच्च विकरणेषु कृतेषु तैर्व्यवधानान्नियमाप्राप्तौ एधस्पर्धनोरित्यत्र स्यग्रहणेन चै
नियमो बलीयानिति विकरणेषु कृतेषु तैर्व्यवधानेऽपि नियमप्राप्तौ वपि नियमः प्रवर्त्तत इति
वीज्ञापनीयमित्यपरं गौरवमिति। तत्राद्यज्ञाप्येयद्यपि चकोऽङ्नदोषो नित्यमस्य। प्रागेव प्रवृत्त
त्वात्तथापि क्वित्तियोऽदोषः स्यादेवेति धातोरित्यवश्यमनुवर्त्तनीयं सोऽप्यनुदात्तङितः एवात्मनेपदं
भावकर्मणोरेवेति द्वितीयप्रत्ययानियमः। अनुदात्तङित आत्मनेपदमेवेति धातोरित्यवश्यात्प्रादि राम
प्रकृत्यर्थनियमो वेति द्विविधः। तत्र प्रत्ययनियमे प्रकृत्यार्थाव। नियतो तत्र परस्मैपदमपि प्राप्नो ९
तितन्निवृत्यर्थं शेषात्कर्त्तरीत्यत्र शेषग्रहणं कर्त्तव्यं। प्रकृत्यर्थनियमे तु प्रकृत्यर्थो नियतो प्रत्यया

अनियताः। तत्र परस्मैपदमित्येवस्त्वसमस्तु मास्तु शेषग्रहणं। यत्र परस्मैपदमन्यत्र प्राप्तं तत्र परस्मै
पदमेवेति नियमेनेष्टसिद्धेरिति संक्षेपः। विस्तरस्तु भाष्यकैयटयोरनुसंधेयः॥ ॥ स्वरितञितः॥
कर्त्तारमभिप्रैति गच्छति कर्त्रभिप्रायं कर्मण्यण्। इदं च संविधानवर्त्तिन्यो धातुभ्य आत्मनेपदं
भवतीति केचिदाहुः। अंतर्भावितण्यर्थेभ्य इत्यर्थः। पचते। पाचयतीत्यर्थः। यदा तु ण्यर्थे
पचिर्नास्ति तदा तदभिधानाय णिजुत्पद्यते पाचयतीति। यदा तु णिच श्रूयते तदात्मनेपदं वि
धिस्सितं तदा द्वितीये णिजर्थे च द्वोध्यं। अन्ये तु स्वार्थेयः क्रियामारभते तत्रात्मनेपदं परार्थे तु
परस्मैपदमिति व्याचक्षते। तदेतदाह। कर्त्तृगामिनीति। तिङः स्थाणि। ननु तिङः षड्विकाः संज्ञिनः
प्रसंता। स्त्कतिस्मद्वितियथासंख्यं न स्यादत आह॥ उभयोरिति। परस्मैपदग्रहणं मंडूकप्लुत्यात्मने
पदग्रहणं च संनिहितमेवानुवर्त्तते। तेन पदद्वये प्रत्येकं संज्ञा प्रवर्त्तत इति भावः। ननु प्रथममध्य
मोत्तमा इति कृतद्वंद्वानामिकशेषाश्रयेण हं द्वा अपि षडिति यथा भाष्यं कुतो नोक्तमिति चेन्न। ए

कर्त्रेषाश्रयेणगौरवाद्वैयर्थ्याच्चेति नव्याः। उद्देश्यभेदेनतत्वा। पिवाक्यभेदावश्यंभावात्। यथा
संख्यासंपादकतया वैयर्थ्याभावाच्च। यदपि लाघमते परस्मैपदात्मनेपदग्रहणमनुवर्त्यमेव
॥ अन्यथानुरादेः कर्त्रोः सावकाशापरस्मैपदसंज्ञा प्रथमादिसंज्ञया बाध्येतेति। तदपि न। सि
चिव्रक्षिरित्यादिज्ञिंगेन भाष्यएवास्य दोषस्योद्धृतत्वात्। एतेन णलुत्तमो वेत्यादिज्ञिंगाश्रय
णेनुसुतरांगौरवमितिनिरस्तं। किंच परस्मैपदसंज्ञा पुरुषसंज्ञया बाध्या सा चात्मनेपदसंज्ञ
नियाख्यकान्नाया। इयंच बाध्यबाध्यकभावक्षकानिवृत्तिः पदद्वयानुवृत्तिमात्रेण कथं स्यात्
। स्यामर्थद्वयकल्पनया विना। अपिच। बाधोसिद्धेनुवृत्त्योद्देश्यत्वं तस्मिंश्च सति बाध्यभावद
त्पन्योन्याश्रयापत्तिः। तस्मात्प्रथमाद्भ्यो क्रमेवसम्बन्धादिलिद्धिकं। तान्येकवचन॥ तानात्मस्य राम
फजमाह। जबत्यादिना। अन्ये थैकवचननादिसंज्ञा नापुरुषसंज्ञा नां च पर्यायः स्यादिति भावः। ९
प्रत्येकमिति। प्राचा त्वेकैकशइत्युक्तं तत्समस्येगेवेति। सुप इत्यत्र नवोत्तदूषणं खंडनपूर्वक

मवोचाम। युष्मद्यु। एकार्थवृत्तित्वसामानाधिकरण्यं तिङासाम्येकार्थवाचकेषु युष्मदीत्यर्थः।
तिङांफलाश्रयोव्यापाराश्रयश्चवाच्योनतु नैयायिकमीनांकरीत्यादिकंवाच्यमित्युक्तं। तदे
तद्ध्वनयन्नाह। तद्दृशच्यकारकेति। उपाद्धा। रितंपदमुपपदमिहग्राह्यंनतु कृत्रिमं तस्येहानु
पयोगादिप्राहायनाह। प्रयुज्यमानेचेति। स्थानिन्यपीत्यस्यार्थमाह। अप्रयुज्यमानेच्चे
ति। समानाधिकरणेकिं। त्वयाक्रियते। त्वांपश्यति। त्वंपचसीप्रादौ तुत्वदर्थान्नाश्रयिका
विक्लित्यनुकूलाक्रियेतिबोधात्तदविहतमितिभावः। प्रहासेच। पूर्वोत्तरसूत्रयोरपवादः। एहि
मन्ये ओदनंनोहसेनुक्तः सोतिथिभिरितिहास्योदाहरणं। मन्यद्वयस्यमन्यसङ्ग्यर्थः। नोहसङ्
त्यस्य नोहस्येत्यर्थः। एकार्थस्यति। एकवचनांतरूपातिदेशोपीह बाधकाभावः। अस्मदि। युष्म
छष्वव्यतिरिक्तपूर्वसूत्रमनुवर्त्ततइत्याह। तथाश्च तद्वृत्ति। तिङाच्यकारकवाचिन्यस्मदीत्य
र्थः। यत्रास्मदर्थो गम्यते। अस्मदश्च प्रयोगोस्तुवामवा। तत्रोत्तमो भवतीति ज्ञेयं। एवंमध्यमो

पि। अतस्तत्र प्रथमो भ्रमः। इदं त्ववधेयं। ध्यंते त्वद्भवति मद्भवतीत्येवं भवितव्यं। अत्वं त्वं
संपद्यसे ऽनहमहं महं संपद्ये इति विग्रहे च्वौ तादृग्रूपमिति। भाष्ये त्वत्त्वं त्वं संपद्यत इति पाठो दर्शये
ते तत्र वाक्ये भाविगौणत्वमादाय प्रथमः कृत इति बोध्यं। ध्यंते हि प्रकृतेरेव कर्त्तृत्वं न तु विकृतेरारो
पितयुष्मदस्मदर्थरूपोपाइति प्रथम एव भवति न मध्यमोत्तमौ। गौणमुख्यन्यायादिति भाष्यकै
यट [illegible]। नाञ्समासे तु उत्तरपदार्थप्राधान्यादत्वं भवसि अनहं भवामीति मध्यमोत्तमौ भवत
एव। एतेन वैयाकरणभूषणे पूर्वपदार्थप्राधान्येपि त्वदभिन्नो मदभिन्नश्च युष्मदस्मदोर्लक्षणाश्रय
णात् तिङ्श्च कारकवाचकत्वमस्तीति न तादृक्प्रयोगानुपपत्तिरित्युक्तं परास्तं। भू। सत्तायामिति। इहा गम
नुकार्यानुकरणयोर्भेदाभेदविवक्षेति द्वौ पक्षौ। तत्राद्येऽर्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वे सुबुत्पत्तिः। यथा भु १०
वो वुगिति। द्वितीये त्वर्थवत्त्वाभावान्न सा। अर्थवत्ताया भेदघटितत्वात्। न चैवं विभक्त्यंतत्वाभावेऽप
दत्वादसाधुत्वं शंक्यं। अत एव लिंगादनुकरणानां पदत्वाभावेपि साधुत्वं। उक्तं च। अत एव गवित्याह

भूसत्तायामितीष्टं। न प्रातिपदिकं नापि पदं साधु तु तस्मतमिति। कर्तृविवक्षायामिति। पूर्वं कर्त्तर्येव
लकारा उच्यंते। अनुदात्तङित इत्यादिति भावः। तिङ्शित्। धातोरिति पंचम्यंतपदद्वयमधिक्रियत
इत्याशयेनाह। धात्वधिकारेति। धातोः परस्येत्युक्तो लिङः। श्रियइत्यत्र सार्वधातुके यगिति यक्प्रस
ज्येत। साहचर्यं च न सर्वत्र व्यवस्थापकमिति भावः। कर्तरि शप्। जादेशेनैव कर्तुर्ज्ञानात्तत्रापूर्वा
र्थिक एव। कर्तरीत्येन तु सार्वधातुक इत्यस्य विशेषणमित्याह। कर्त्रर्थे सार्वधातुक इति। श
पावितावपीति। पिबाद्यादेशार्थे णिजोपाभावार्थं च ङित्त्वं। गुणार्थं स्वरार्थं च पित्वं। सार्वधातुके। गुणक्रिया
इक इति पदमुपस्थितं। तच्च सामानाधिकरण्येनांगस्येत्यस्य विशेषणं। तेन च तदंतविधिरित्याह। इगंतस्ये
ति। श्नोतः। अग्रहणं नांगविशेषणं। उश्नितं उश्नितुमित्यत्रातिव्याप्तेः। किंतु पूर्वसूत्रादिक इत्यस्यैव स्व
रितत्वबलात् प्रत्यये इत्यनुवर्त्तते। न त्वादिग्रहणं। तच्च जुस्नषष्ठ्यंतं रु इत्यस्य विशेषणं तदाह। प्रत्ययाव
पवस्येति। पत्तुप्राचा प्रत्ययादेर्ज्ञस्येत्युक्तं तन्न। अपिनः श्यो विननिष्पमाणाः पतिश्रिः श्रायंति इत्यसि

द्विः। उपसंवादाशंकयोरिति टिते इत्यस्य रुः जेरोड्डारोविस्पात् नित्यत्वाद् भवति। टेरेत्वे तोन्यत्रैत्ये द्वंगं। तादृशाः
शब्दस्त्वकरीडः सार्व। धस्तु किंगुणः। यत्तु सामगमकम्य प्रत्ययत्वाद्योगात्। भाष्यविरोधस्य। भूयास्तां जवि
षीष्टेत्यादौ तामादेरिडागमापत्तेश्चेति नव्याः। तच्चिंत्यं। अर्धधातुके न धातोराक्षेपे दोषाभावात्। वस्तुतस्तु
आयत्नादिषु पूर्वपदे शिवहन्त्वनंचोदितं पूर्वत्र तदिहापि बोध्यम्। नु वो कि च इति चितत्वं जिंगाच्च। तेन कश्चि
द्दोषः। एकदेशानुवृत्तिक्लेशोपि नेति दिक्। अतो दीर्घः। यञादौ किम्। भवतः। सार्वधातुके किं। के
शवः। अंगना। अत आदिति वक्तव्ये दीर्घग्रहणं दीर्घ एव यथा स्यात्। अनंत्यस्यापि प्रत्ययत्वेपि भात्र
स्यागमित्वेपि न प्रत्ययत्वं व्याघातात् इति व्याचक्षते। तच्चिंत्यं। अवयववदिनि प्रश्नाख्यानयोरिति पूतोम
भूत्। अपाक्षीरोदनं देवदत्त। ननु पचामि ज्ञोः इति नव्याः। तच्चिंत्यं। अंत्यस्यापि पदस्येटेरिति मूलं व्यक्ष्य राम
माणतया च कारा कारस्यात थात्वेन तदप्रसंगात्। तस्माद् दुनराद्धदीर्घग्रहणं। अगमः पूर्वान्यांग्रामा ११
न्यामिति। तत्रापि। तपरत्वसामर्थ्यात् कृतोने ति सुवचत्वाद्दीर्घग्रहणं व्यर्थमिति तत्त्वं। वस्तुतस्तु

अनंत्यस्यापीति सूत्रे पदस्येटेरित्यनवर्त्तनमेव स्याद्घोरिच्छेति सूत्रभाष्यविरुद्धं। एतेन कृतविधो
वाक्यस्येटेरित्यधिकाराच्चिंतमेतदिति वदन्तकैयटोप्युपेक्ष्य इति दिक्। परोक्षे। अक्षणः परं परोक्षं समपू
ग र्व्यांस का दित्वाम्समासः। अच्प्रत्यत्वे त्यत्रान्निति यो विनागादत एनिपातनाद्वाच्च समासांतः। य
द्वा। प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः इति टच्। स च यद्यप्यव्ययीभावे विधीयते तथाप्यक्षिपरयोरव्ययीभ
वात्समासांतरे विधीयते इति कैयटः। वृत्तिविषये क्षिशब्दः सर्वेंद्रिपपरः। न च हुमत्रिपरः। अन्यथे
न्द्रियांतरविज्ञानं वस्तु परोक्षं शब्दवाच्यं स्यात्। परशब्दस्य परम्भावस्याक्ष्णः उत्तरपदादेरुत्वं वानि
पात्यते। उक्तं च। भाष्ये। परो भावः परस्याक्षिपरोक्षे लिटिदृश्यतां उत्वं वादेः परस्याक्ष्णः सिद्धं वास्मान्नि
पातनादिति। इंद्रियजन्यज्ञानविषयो र्थोपरोक्षः। तद्भिन्नज्ञानविषयस्तु परोक्षः। इह च धातोरि
त्यनुवर्त्तते परोक्षग्रहणं च सामर्थ्याद्धातुविशेषणं संबध्यते। भूतानद्यतने त्यादि। वर्त्तमानध्वंसप्रति
योगित्वं भूतत्वं विद्यमानप्रागभावप्रतियोगित्वं भवित्वत्वं। अर्थविशेषणं भूते इत्यतो भूते इति अन

द्यतने लृड्। स्यतो ऽनद्यतन इति चानुवर्तते। तदेतत्सर्वमभिसंधाय भविष्यत्त्वं तदुत्तय भिन्नकाल
संबंधित्वं वर्तमानत्वं। ननु वस्तुतो भूतादिव्यवहारः कथंचिदस्तु नामा काल। स्तु नित्यो निरवयवो विभु
श्चेति कथं भूतादिव्यपदेशभागिति चेत्। सूर्यक्रियारूपोपाधिभेदादिति ग्रहाण। भाष्येतु जन्मभेदो राज्ञो
क्रिया भेदात्। तत्र क्रिया विशेषाः पर्वता आ(ऽ)भिधीयंते अतएव पर्वतास्तस्थुस्तिष्ठंति स्थास्यंतीति प्रयोगा
उपपद्यंते इत्युक्तं। अतीतायारात्रेः पश्चार्द्धेन आगामिन्याः पूर्वार्द्धेन च सहितः कालो ऽद्यतनस्तद्भिन्नः
कालो ऽनद्यतनः। परोक्षेति। इंद्रियगोचरतामनापन्नो ऽर्थस्तद्रूपस्याप्यव्याप्यापरोक्षत्वमर्थः। स्पादेत
त्फलानुकूलो व्यापारो धात्वर्थः स एव भावनाशब्दवाच्या क्रियेतिच व्यपदिश्यते। सा च परोक्षैव। त
स्या व्यापारसमूहरूपत्वात्। तथा च। भाष्यं क्रिया नामेयमत्यंतापरदृष्टा। अनुगम्यमाना पूर्वाप राम
री भूतावयवानशक्या पिंडीभूता। निदर्शयितुमिति चेन्न। व्यापारविशेषाणां कर्तृत्वशक्तिकानां ९२
साधनानां व्यापारो ऽन्यस्य विवक्षितत्वात्। तथा चेंद्रियगोचरसाधनसाधितभूतानद्यतनक्रिया

वाचिनो धातोर्लिट् स्यादित्यर्थः। एवं च क्रियाया नाविष्टसाधनप्रत्यक्षे लिट् भवत्येव। अ
यं पपाच त्वं पपचिथेति। अथ कथं मां न्नाहं। किल विल। ललाप बद्धलदपुस्ता तस्य मत्ता किलाहमिति
च। स्वकर्तृकव्यापारस्यापि व्यासंगादिना परोक्षस्य संभवादुत्तमो भविष्यतीति ध्येयं। लिड्व
चन्याः स्योरौजुगिति ध्वनयन्नाह। लिङादेशादति एक संज्ञाधिकारादन्यत्र संज्ञासमावेशाद्दृष्ट
इतीहापि तेथेवस्यादत आह। संज्ञ एव। लङः शाकटायनस्येत्यत एव शाब्दानुवर्त्तनादनुक्तस
मुच्चायक चशब्दाद्वान समावेश इति भावः। परस्मैपदानां। ननु थस्य अकारो विधीयमानो ऽस्
स्य प्राप्नोति। अकारस्याकारविधानं पथासं रवार्थस्यादिति चेन्न। धातोरित्यधिकाराद्दा
देस्थकारमात्रस्य अकारे कृते हयोरकारयोः पररूपेणेष्टसिद्धेः। न ब्यास्त्के अकारांतरप्र
श्लेषेणानेकाल्त्वात्सर्वादेशाइत्याकुः। अत्रेदं वक्तव्यं। आर्द्धतीय समाप्ती धात्वाष त्वधि

कारः संमत उत्तमः। नाद्यः। तेनैवोपपत्तौ प्रश्लेषवैयर्थ्यात्। न द्वितीयः। तृतीयाध्यायांतं याव
द्वा त्वधिकारस्य सकलसंमतत्वात्। ति। डुभृञ्भ्रार्वधातुकमित्यादौ तदावश्यकत्वादित्यादे
रागद्वेषाकायाद्दूरापास्तत्वाच्च। ननु भाष्य एव प्रश्लेषः उक्त इति चेन्न। यथोत्तरं मुनीनां। प्रामाण्यमि
त्यस्य वाचनिकांशे स्वीकारेण न्यायांशे तदनभ्युपगमाद्यादिन्नात्प्राक् धात्वधिकारमभ्युपे
त्य प्रौढिवादेन तथोक्त्वा मुनीनां परस्परं विरोधाभावाच्चेति दिक्। अचि श्नुधात्वित्य
तो चीत्यनुवृत्तिमभिप्रेत्याह। जुहू जिटोरचीति। अचीति किं। अभूत्। अभूत्। अभूः। भुवि
सतीह जुहू आत्मनेपद इति तिप्सिपोर्जोपि स्यात्। न चांतरंगत्वाज्जिजोपः शंकरः। अंतरंगे त | दाम
स्मिन्कर्तव्ये बुक एवासिद्धत्वात्। ऊदुपधाया गोह इत्युत्तरत्र तदनुवृत्तेरावश्यकत्वाच्च। | १३
नित्यत्वादिति। गुणवृद्ध्योः कृतयोरकृतयोर्वा वुकः प्राप्त्या नित्यत्वे। न च शब्दान्तरप्राप्त्या नित्यत्वं।
कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेणापि क्वचित्तदभ्युपगमात्। अत एवं धिनवतिभ्यां चेति सूत्रं भाष्ये

प्रात्याख्यातं। इंधेश्छंदोविषयत्वाद्भुवो वुको नित्यत्वात्ताभ्यां लिटः किद्वचनानर्थक्यमिति। ए
काचो द्वे। एकाच इति बहुव्रीहिर्न तु कर्मधारयः एकग्रहणवैयर्थ्यात्। तेन पपाच पपाठे
त्यत्र द्विर्वचनं नानुपपन्नं। इयाय आरेत्यत्र व्यपदेशिवद्भावेन। अजादेर्द्वितीयस्य। अजादेरि
ति कर्मधारयात्पंचमी। अत एव द्वितीयग्रहणं प्रत्याचख्यौ भाष्यकृत्। किं च। बहुव्रीहेः षष्ठीति
पक्षे नन्द्राः संयोगादय इत्यत्र ॰पितदेवानुवर्तेन। ततश्चेन्दिद्रीयिषतीत्यत्र दकारस्यापि द्वित्व
प्रतिषेधः स्यात्। तस्मात्कर्मधारयादेव पंचमीत्याह। आदिभूतादच इति। अजादेर्धातोर्द्विती
यस्यैकाचः स्तस्तद्द्वित्वे न प्रथमस्यैकाचो द्विर्वचनं तत्कौडिन्यायेन बाध्यते नो चेत्प्रथमस्य
द्वितीयस्य द्विर्वचनं भवत्येव। आट आटनुरित्यादौ भूवदिति। धात्ववयवत्वं प्रायम्यं च व्यपदे
शिवद्भावेन बोध्यं। यद्यपि भूङ् जन्व भूवदिति चत्वार एकाचः संभवंति तथापि समुदायस्ये

वद्विर्वचनं भवति। हलः प्रच्छ जनूसहावयवैः प्रच्छतीति वनूजोहितो हमीषाऊत्वि नयै इतिवदिह्लापि
तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहेराश्रयणाच्च जनमात्रस्यद्विर्वचनं नाङ्गीकार्यं। भवतेरः ह्रस्वइत्यादि लिंगा
धिकारस्येनिर्णीतमित्याशंक्याह। अत्रेतिषाष्टद्वित्वप्रकरणे। अयं भावः। प्रकरणस्यवाक्यसंकोचकतामात्रे
णाप्युपपत्तौबाधायोगात्। अन्यथाव्रीहीन्प्रोक्षतीत्यादिनाजो किकव्रीहेरपिप्रोक्षणप्रसंगइति। त
योरिति। ह्वेइत्यनुवृत्ता। तं षष्ठ्यापिप रिणस्यतइतिभावः। हलादिः। अभ्यासस्येति। अत्र जोपो भ्यास
स्येत्यतोनुवृत्तेः। जातिपत्रोप निर्दिष्टत्वात्। तेनाभ्यासत्वावच्छिन्नेककचिदादोहलजः सत्वमाश्रित्यस
र्वत्रानादिर्हलजोलो। पोविधीयतइत्याद। आटतुरित्यादिसिद्धं। तस्मान्नुञ्द्विहलइत्यादिलिं राम
गादितिभावः। भवतेरः। अस्तेर्भूर्नेह प्रवर्तते। तस्यस्थानिधाराजुम्बिकरणे त्वात्सार्वधातु २४
केदोर्जभ्याच्च।। अतएवास्तियं च्यरः तिष्पनस्तेरित्यादिनिर्देशाः संगच्छते। एवं चादादौब

भूवेत्युदाहरिष्यमाणमसाध्वेति। सत्यं। दयेतेर्दिगीति सूत्रे बभूवबभूवतुरित्यादिभाष्यप्रामाण्या
णाश्रित्यैवेहि। बो भूयते बुभूषतीत्यादावतिव्याप्तिमाशंक्याह। लिटीति। व्ययोर्लिटीत्यनुवृत्तेः। यत्तु
प्राचा भवतेरितिकर्तृनिर्देशात् भावकर्मणोर्नोत्वमित्यवादि। यच्चतत्पौत्रेण कर्त्रर्थयोः श्तिप्श्नायोर्नि
र्देशादित्यर्थइतिव्याख्यायि। तन्न।। धातुनिर्देशेश्तिपोपिधानाद्विकरणस्यश्तार्थिकत्वाच्च। यत्तुश्तिपोवि
करणत्वेनानर्थत्वमाहुर्नव्यास्तन्नेतिस्पष्टं। यदपि कर्त्रर्थेकेपरे विहितस्यापितस्य श्तिपः श्नित्वसामर्थ्या
देवेह प्रवृत्तिरित्याहुः। तदपिन। पिबतिष्ठाद्यादेशाविधौ तज्ज्ञापकज्ञात। तस्माद्भवतेरः स्तुनोति स्तुवतीत्या
दिनिर्देशादिवशाबादिप्रवृत्तिरित्यवधेयं। अतो भावः। कर्मणोरप्युत्वमिष्टमेवात्स्यात पन्नं बिभरांबभू
वेविभावरीभिर्विभरांबभूविरेइत्यादिमहाकविप्रयोगा अप्यनुकूलाइतिदिक्। प्रकृतिजश्नामिति।
बबाधेदृदंदेइत्यादौ। प्रकृतिचरामिति। पपाचततानेत्यादौ। एतेनतच्छिवइस्मत्रतदोजस्त्वेकतइति

प्र॰ क्रियाव्याता। अत एव तदोदांतत्वेन जश्लोपन्यासवैयर्थ्यमिति नवोक्तप्रत्युक्तमित्यवोचाम॥ असिद्धवदत्र
ऽऽ। सिद्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थं चातत्राद्यं यथा आगहि। अनुनासि
कलोपे तादेशे च कृते हेर्लुक् प्राप्नोति॥ असिद्धत्वान्न भवति। द्वितीयं यथा। एधि शाधि॥ अस्तिशास्त्यो
रेत्वशाभावयोः कृतयोर्हेर्धित्वं न स्यात्। असिद्धत्वाद्भवति। अयं नः स्वतंत्रो विधिः। तथा
सत्पन्नाजिराग इत्यत्रानाभीय वृद्धौ कर्त्तव्यायां नलोप आ। भीयो ऽसिद्धः स्यादतो ऽधिकारएवा
यमित्याशयेनाह। इतकृद्धमिति॥ नन्वेवमुत्तरत्र सूत्रे ऽस्योपस्थानं ततरा वा। अन्यथा भीयंत
स्मिन्नेव कर्त्तव्ये ऽसिद्धत्वं स्यात्। ननु पूर्वस्मिन्नपि। न चेष्टापत्तिः। एधीत्यत्र ध्वसोरित्येत्वस्य राम
पूर्वस्मिन्धित्वे कर्त्तव्ये ऽसिद्धत्वानापत्तेरिति चेन्न। अर्थाधिकाराश्रयणात्। आ न्न लोप इत्यवधि २५
निर्णीतः। तादृगवधिविशिष्टमेव सूत्रं प्रतियोगमापादसमाप्तमुपतिष्ठत इति यावत्। वस्कतस्क

प्रा चां मते प्रतिसूत्रमुपस्थितावतिगौरवापत्तेः स्वतंत्रो विधिरेवास्तु। न चा नाजिराग इत्यत्र दोषः। तेन रक्ते रागादि
ति जिगं नानाभीये कर्त्तव्ये ऽसिद्धत्वाभावज्ञापनात्। इह मर्यादाभिविध्योराङ् इष्टः। विनातेनेतिमपादासह
तेनेत्यभिविधिरिति तयोर्न्नेदः। किं भात्प्राग सिद्धं ते न सहेति वा। नाद्यः। श्रुम नाम। द्योना। श्वयुवेतिसंप्र
सारणे कृते ऽछ्लोपो ऽनइत्यछ्लोपापत्त्योदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्त्युदात्तत्व प्रसंगात्। द्वयोरपि भाधि
कारस्थत्वात्। तस्मादभिविधावेवायमाङित्याह। आपदसमाप्तेरिति॥ तथा च श्रुनेत्यादौ प्रसार
णस्यासिद्धत्वान्न संयोगादित्वछ्लोपनिषेधः संप्रसारणं चेति पूर्वरूपप्रवृत्त्या नोदात्त निवृत्तिस्व
रप्रसंग इति भावः। आद्यपक्षस्थापनप्रकारेण भाष्यादौ दृष्टः। अत्र ग्रहणं समानाश्रयप्रतिपत्त्यर्थं
तदाह। समानाश्रय इति तिनपपुषः तस्थुः तस्थुषः अत्र वसोः संप्रसारणमातो लोप इटि चेत्या
लोपे कर्त्तव्ये नासिद्धं। विभक्तो संप्रसारणे वसावातो लोप इति व्याश्रयत्वात्। एवं चिच्युषः। लु

ज्जुवुषइत्यत्रयणुवङोः कर्त्तव्ययोरुत्वं तासिद्धं। तस्मिन्निति। आभाच्छास्त्रेसमाननिमित्तके तादृशा

भाच्छास्त्रमसिद्धमित्यर्थः। वतिस्तु नोक्तः। तं विनापि तदर्थजात्। इह भाष्यदावाभाच्छास्त्रमित्य

नेन शास्त्रसिद्धत्वमाश्रितं। तेन एधि साधीत्यत्रस्थानिनो रुजंतबुद्धेरनिवर्तितत्वात्तं निबध्यनं धि

त्वं सिध्यति। प्राचा तु कार्यासिद्धत्वमुक्तं। तत्त्वाभादिकमिति न व्याः। तन्न। पूर्वत्रासिद्धमित्यत्रैवका

र्यासिद्धत्वपक्षस्यापितत्वात्। किंच। ईदूदेद्सूत्रस्थ कौस्तुभेन संदेहेत्योग्रंथो विरुध्यते। तथा

हि। व्यक्तिपक्षाश्रयणात्स्कृतस्य प्रगृह्यसंज्ञा नस्यादित्याशंक्यासिद्धः। कृतस्तत्स्यासि राम

द्धत्वात् प्रगृह्यत्वं भविष्यतीति भाष्यं कैयटेनेत्थं व्याख्यातं। शास्त्रासिद्धाश्रयणाच्छकृतबुद्धा २६

वसत्त्वात्प्रगृह्यत्वे विधीयमाने द्विमात्रविषया बुद्धिः प्रवर्त्तत इति। कौस्तुभेप्येवमेवोक्तं। शा

स्त्रप्रामाण्यात् द्विमात्रे द्विमात्रत्वमारोप्यते। आहार्यारोपाश्रयणादिति तत्रैव कैयटो व्याख्यातः। प्रकृते तु

स्थानिनो रुजंतत्वबुद्धेरनिवर्त्तितत्वादिति तद्विपरीतमुक्तं। आदेशोसत्त्वे वाहार्यारोपन्यायेन रुजंत

त्वविषया बुद्धिः प्रवर्त्तत इति हि वक्तुं युक्तं।। किंच।। कार्यासिद्धत्वेप्याहार्यारोपः सुवचएवेति। न किं

चिद्दूषणं। अपि च शा भावः असिद्ध इत्यादि भाष्यस्थशब्देषु प्राचां मतेन लक्षणेति भाष्यापरिशील

नाशाजिनिर्विभावः असिद्ध इत्यादिनीयमित्यास्तां तावत्। कक इति। प्राचां मते यथाश्रुतं साधु। नव्यमते

जहाणं।। वग्युताविति। शुटउदाहरणं तु द्वितीये सूत्रवार्त्तिकप्रत्याख्यानं तु भाष्ये कृतं। तत एव बोधव्यं विस्तरभी

त्यानेह लिखितं। बभूवतीति। लिजिवुकोनित्यत्वादेवन वृद्धिः। नचैं धि भवति न्यांचेनिपिद्धित्वेपि कि

त्वविधानात् क्ङितिचेति निषेधः शंक्यः। अजंतलक्षणाया वृद्धेरनिग्लक्षणत्वात्। थल्युत्तमेणलिच

गुणप्रतिषेधार्थतया कित्वविधिफल्याच्चेति प्रश्रयः। वस्तुतस्तु व्यक्तिपक्षे कित्वसामर्थ्यादनि

ग्रहणाया अपि इह निषेधः सुवचः। शास्त्रांतरप्राप्तस्यानुकोऽप्यनित्यत्वात्। जातिपक्षे कथं चिद्वाष्पेप्रत्याख्यानं
तदित्यवधेयं। नच वुकोः सिद्धत्वात् गुणवृद्ध्योः शंका। आभीयत्वा सिद्धत्वं न त्वानामीयत्वमुक्तत्वात्।। अथवा
भुवो वुगित्यत्र वुग्ग्रहणं मास्तु। वुस्युटा विति वार्त्तिके कित्वविधानं च सुतरां। किंचिद्भुवङ् क्ङपि
क्ङिति गुणवृद्ध्योरवावावपि स्यातां। भुवो वुक् लुङ्लिटोरित्यत्रोत्तरसूत्रात् ऊदुपधाया इत्यपकृष्य वका
रात्प्राचीनस्योत्त्वविधानात् बभूवेत्यादौ सिद्धेः। न च भकारे तिप्रसंगः। लुङ्लिटोरित्यत्र उकारात्प्रा
ग्वकारं प्रश्लिष्य वां तस्य भवतेरुपधाया ऊत्त्वविधानात्। तथायुद्धिसामर्थ्यादि सिद्धं त्वनेति बोध्यमि
तिदिक्। बभूविवेति। अकः कितीति निषेधे प्राप्ते क्रादिनियमान्नित्यमिट्।। अनद्यतने लुट्। इहयोगो राम
विभज्यते। अनद्यतने लुटः स्यात्। श्वो ऽग्नीनाधास्यमाने। श्वः सोमेन यक्ष्यमाणेन। इदमेव चानद्य ९७
तने लुटं ज्ञापयति एतद्विसदृशे त्र मात्रे बोध्यम्। अत एव क्षिप्रवचने लृडित्यत्र लृड्ग्रहणं न

व्यर्थमिति वक्ष्यते। ततो लुङ् भवत्यनद्यतने। श्वः कर्ता श्वो गंता।। अत एव भविष्यतीत्यनद्यतने वाच्यमित्य
पि न। कार्यमित्याशयेनाह। भविष्यत्यनद्यतन इति। लुटः प्रथमस्य। एकार्थस्यैकार्थ इत्याद्यंतर
तम्याद्यथासंख्यं बोध्यं।। यद्वा। कृतद्वंद्वानामेकशेषाश्रयणाद्वादेशा अपि षडेवे।। अंगस्ये
क इति। अंगावयवस्येक इत्यर्थः। सार्वधातुकादिनांगविशेषणे भिनत्ति छिनत्तीत्यादावतिप्र
संगात् किं त्विक इति भावः। नन्वेवं निर्दिष्टपरिभाषया भिनत्ति छिनत्तीत्यादावव्याप्तिरत आह। येन नेति। सू
त्रारंभसामर्थ्यादेकवर्णव्यवधानमंगत्वाश्रीयत इति भावः। दीधीवेवी। दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः। वे
वीङ् वेति नातुल्येवत्यतेयोर्धात्वोर्ग्रहणं। न तु दीङ् धीङादीनां। तथासति वावे धीदीङित्यसंदेहाय निर्दि
ष्टत्वात्। वृद्धत्वागमोऽगृह्यते। ननु गत्यर्थक इट् धातुः व्याख्यानात् चयस्यानित्यत्वाच्चेति भावः। रि
च अंगाक्षिप्रप्रत्ययस्य विशेष्यत्वादस्मिन्निति रितिर्नेदादि विधिरित्याह। यद्वा विवति। प्राग्वदिति। ता

सर्जोपइत्यर्थः।रादौप्रत्ययेपरतोऽस्तेरभावात्। लृट्शेषे। तुमुन्ण्वुलौक्रियायांक्रियार्थायामि।त्युक्तंत
द्भिन्नःशेषइत्याह। असत्यामितिक्रिया[illegible]फजनकक्रियावाचकेपदेऽसतीत्यर्थः। चार्थमाह॥ सत्यामिति॥
नु ननुक्रियायामित्याद्यस्वरितत्वान्नानुवर्त्तते।तथाचशेषेचेतिमास्त्वितिपदमजर्य्यमुक्तमितिचेन्न।
विशेषविधित्वज्ञापनार्थंतस्यावश्यकत्वात्। अविशेषविधानेहितुमुन्ण्वुल्भ्यांविवस्यतां। विशेषविहि
तत्वात्। नचेष्टापत्तिःशापिष्यतेइत्स्थीयते। करिष्यामीतिव्रजतिहरिष्यामीतिव्रजतीत्यनापत्तेः।न
चवासरूपविधिनोपपत्तिः।क्रियार्थायांक्रियायामुपपदेवासरूपेणतृत्वादयोनभवंतीतिवचनात्।
लृडपितृजादितिभाष्याव। अन्यथापाचकोव्रजतीतिवद्भविष्यत्कालेपक्ताव्रजतिपचोव्रजतीत्यप्या राम
पत्तेः।तच्चतुमुन्ण्वुलावित्यत्रण्वुल्ग्रहणेनज्ञाप्यतेइतिभाष्येस्थितं।तद्यथा॥ण्वुल्तृचावित्यने १९
नकालत्रयेशास्त्राधारणेनविधीयमानो।ण्वुल्क्रियार्थायांक्रियायामुपपदेभविष्यत्यपिसिद्धएवेति

किंपुनःण्वुल्ग्रहणेन।नचतुमुनातस्यबाधःशंक्यः।भावेतुमुन्कर्त्तरिण्वुलितिविषयभेदात्।तस्मात्तु
मुन्ण्वुल्विधानेनक्रियार्थायांक्रियायामुपपदेवासरूपेणतृजादयोनेतिज्ञाप्यतेइति।तृजादिरित्यत्रब
हुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषइत्यभिप्रायेणण्वुलपितृजादित्युक्तंभाष्ये।एवमस्तुतिशेषेचेत्यस्मिन्ना
वार्थकतुमुनाशापिष्यतइतीस्थीयनइत्यत्रलृटोपिबाधःस्यात्तत्रतुमुनस्त्वनर्थेषुवासरू
पविधेर्नेतिनिषेधात्। चग्रहणंतुप्रत्याचख्यौभगवान्यतःञिजिः।तथाहि।लृडितियोगोवि
भज्यतेतादृगुपपदेलृट्स्यात्।ततःशेषे।तादृगुपपदाभावेपिलृट्स्यादिति।यत्तुक्तंण्वुलित्या
दिकमनेनज्ञाप्यतइतिनव्याः।तन्न।नतावच्छ्रुतिः त्वंशेषोऽस्त्यापकः।तादृशोपपदेण्वुलोबाध
नार्थत्वेनोपक्षयात्।नापिशेषग्रहणं।भविष्यदर्थात्।निरुपपदात्कर्त्तरिलृटोविध्यर्थत्वात्।ना
पिचग्रहणं।तस्यप्रत्याख्यातत्वात्।ननुयोगविभागाभावेलिंगमितिचेन्न।सोपपदात्क

न्तरितस्य विध्यर्थत्वात्। यदपि भविष्यतीति ब्रजतीतिप्राचीदाहृतं। तच्च तुमुनोः प्राप्तेरितिहितुनादू-
षितं। तद्दीपि न। भावार्थकतुमुनस्तत्रप्राप्त्या भावेपि तुमुनः प्राप्तिसत्वात्। प्रत्ययग्रहस्यापि विषये
यं लङितिसिद्धांतात्। अन्यथा कर्त्तृलकारप्रकरणे स्यस्तृत्तस्य लेखनमसंगतं स्यात्। विद्वान्वान्न विष्य-
तीति ब्रजतीत्यादौ समानकर्तृकत्वस्यापि संभवाच्चेति दिक्॥ आन्नोषिलिङ्लोटौ। यद्यपि वि-
ध्यादिसूत्रे आन्नीर्ग्रहणे इदं सूत्रं मुत्सृजंतथापि क्रिचूक्तौ चेतुत्तरार्थमान्नीर्ग्रहणं तादाशनूपकं
लिङ्लोटावपीह वविधेयौ विध्यादिसूत्रे आन्नीर्ग्रहणे हि स्मेलोडित्यादिकं परत्वान्नविषयेबाध- राम
कं स्यात्। निष्कर्षे तु परत्वादान्नोषिलिङ्लोटाविति योगः स्मे लोडित्यादेर्बाधकइति विशेषः। १९
संभवत्प्रयोजनानीति। गुणवृद्धिप्रतिषेधाद्यर्थवाङित्वमंत्यादेशार्थं वेति नियंतु मेशकत्वाद-
त्योव्याश्रयापत्तेश्चनेदं समाधानं युक्तं। किंतु ङकारोच्चारणज्ञापकादेवसर्वादेशाः। इतर-

थांत्यादेशाफलकावेणरूरित्यस्यानंतरंति ह्योस्तादाशीषिवेत्येवब्रूयातिति भाष्ये स्थितं॥ लोटोल-
ङ्वत्। लोटइत्युपमेयेषष्ठीदर्शनात्षष्ठ्यंतात्वतिरित्याह। तामादयइति। भवंतीतिशेषः। अन-
तरस्येति। न्यायादितिभावः। तेनसीयुडादिव्यवहितस्यपांतुवंत्वित्यादौ लङःशाकटायनस्ये-
ति। जुसतुविदंत्वित्यादौ सि[illegible]जन्यस्तीति च जुसोनातिशेः। अन्येतु जुस्विधौ विदोलटोवत्यतो
वायहणामनुवर्त्यव्यवस्थितविभावः। तेनसीयुडादिव्यवहितस्यषाश्रयणान्नाजुसित्याहुः।
तत्रमंडूकप्लुत्याश्रयणेदोषोबोध्यः। भाष्यकृतस्तुलङःशाकटायनस्येतिसूत्रेद्विः तद्दत्यनुवृत्ते-
वसिद्धेलङ्ग्रहणंतियमार्थं। लङेवयोलङ्नत्वात्विदेशकइति नजुसित्याहुः। अड्डाटोस्तुनाति-
देशः। लङ्स्तेयोरविधानादिति व्याः। रुदादिभ्योलोशिटि अटगार्ग्यगालवयोरदःसर्वेषा-
मिति लङएवविधीयमानावडीटौनातिदिश्यपेते। अष्टकेसार्वधातुकाभावात्। अनंतरस्येत्यस्मदु-
क्तरीत्यानिकोपिदोषः। निसंङितः। ङितोलस्येत्यर्थः। सकारांतस्येति। प्राचातुङित्वकारोत्तमसका-

रस्येत्युक्तं॥ [illegible]मित्यादावतिव्याप्तिस्तदुपेत्यं॥ ङिदुत्तमस्येति॥ प्राचा तु ङित्त्वकारो तमसकार
स्येत्युक्तं। [illegible]समासाद्वृटिनातिप्रसंगः। इत्तश्च। परस्मैपदे इत्यनुवृत्तं षष्ठ्यंतत्वेन विप
रिणम्यते तस्य च इ न इति विशेषणं तेन तदंतविधिरित्याह। परस्मैपदमिकारांतं यत्तस्येति। यत्तु
प्राचा परस्मैपदेष्विकारस्य लोप इत्युक्तं। तन्न। इष्या दिया दित्यादौ धात्विकारेऽतिव्याप्तेः। अप्रवृत्तवदि
त्यत्राव्याप्तेश्च। यत्तु भवेदित्यादावतिव्याप्तेस्तन्निवृत्तेन व्याः। तन्न। इयादेशस्य सार्वधातुकावयवत्वे
न परस्मैपदपरत्वाभावात्। निर्दिष्टपरिभाषाबाधे मानाभावात् क्लिश्यमानपदाध्याहारस्य निर्मूलत्वाच्च। अ
थ ङितो जस्य यइकारस्तस्येति व्यवहितान्वयेन धात्विकारेऽतिप्रसंग इति चेन्न। ज्ञादिन्नास्येकारां
तस्येति अपि व्याख्यातुं शक्यत्वात्। किंच इयइकारो च्चारणसामर्थ्याद्[illegible]पानेत्यपि सुवचं न चातो राम
ङितइत्युत्तरार्थमतत्रैव तत्कर्तव्यं तां पत्तेः। इह चात परस्यायाइत्यस्यालोपेन सिद्धेः। जिदः सलोप २०
इत्यलोप इत्यनुवृत्ति संभवात्। इथं चातोयातो॥ दृङित इ हातः। अत इति चानुवर्त्तते पंचेनि इत्या

दौ लोपाप्त्यो रित्यपि नानुसंधेयमिति ज्ञाह्यं। इयइति दीर्घादिस्थितं न कश्चिद्दोषः। एतेनाकृदिता
मित्यादौ दोषइत्यपि निरस्तं। अतो गे लोपे कर्त्तव्ये अंगत्वेन प्रकृतिप्रत्ययविशेषापेक्षत्वेन च बहिरं
गत्वं। सिद्धत्वाद्गगविधिरिति मंत्र। द्योत्ये चेति। विध्यादयो लिङ्प्रकृतेरेवार्थाः। जिङादयो द्योतकास्ता
त्पर्यग्राहका इत्यर्थः। न च जिङ्गादयो थ्याएवस्त्विति वाच्यं। तथात्वे कर्त्राद्यर्थानां जकारांतरेक्तार्थानां
विध्यादिर्निरवकाशो वा प्रसंगापत्तेः। न चेष्टापत्तिः। चैत्रेणौप च्चे दित्यापत्तेः द्विवचनं बहुवच
नेन स्यातां। त्वो बादयोनस्युः पुरुषव्यवस्था च नस्यात्। इष्टमेतत्यल्लोपपत्तिः सन्निहितत्वादि
धेयत्वेन प्राधान्यान्मीमांसकादिसम्मतत्वाच्च। प्रत्ययार्थत्वमेव युक्तमित्याह। वाच्येचेति। अन्य
था सर्वस्याप्यर्थस्य द्योत्यत्वापत्तेः सम्भवानुभवसिद्धमन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययार्थत्वं भज्यतेति भा
वः। न चोक्त[illegible]वः। कर्त्राद्यर्था नाम पिनिरवकाशः स्यात्। वर्तमानत्वपरोक्षत्वादीनां लकारांतरे
पि सत्वात्। ने[illegible]नियमकाभावात् क्रियादे[illegible]विधेर्मा च प्रत्ययवाच्यत्वमेव युक्तं। एवं चान

भिहितत्वप्रयुक्ताख्यातीयस्यादित्यादिदोषोपि नास्तिनचैवं। वर्त्तमानत्वविध्यादीनां प्रत्ययवा
च्यत्वेनप्राधान्यापत्तिः। क्रियाप्रधानमाख्यातमित्यनेनोत्सर्गिकं प्रत्ययार्थप्राधान्यं बाध्यत
इतिकारके निरूपितत्वात्। नचैवमामंत्रयेय भवंतंनिमंत्रयेय भवंतमितिनस्यात्। उक्ता
र्थत्वात्लिङोप्राप्तेरितिवाच्यं। पर्योतकनिष्ठयोर्निमंत्रणामंत्रयोः। अन्ययोरेवप्रत्ययार्थत्वेनस्वीका
रात्। तस्माद्वाच्यत्वपक्षोयुक्त इतिदिक्। विधिः प्रेरणमिति। प्रवृत्यनुकूलव्यापारः प्रवर्त्तनाप
रपर्यायइत्यर्थः। अत्रप्राभाकराः। विधिरपूर्वंतदेववाच्यं लिङाद्यर्थः। स्वर्गकामस्ययागविष
यकं कार्यमितिनाशाब्दबोधइत्याहुः। तन्न। प्रथमायाआख्यातोपात्तसंख्यायाश्चानन्वयापत्तेः।
लौकिकवाक्येऽपूर्वाऽसंभवेनप्रवर्त्तनायालिङादिवाच्यत्वावश्यकतयावेदेपितथैवन्या
य्यत्वाच्च। वेदरूपमानाभावाश्चोपवाच्या। नैयायिकास्तु बलवदनिष्टाननुबंधित्वेकृतिसाध्य
त्वमिष्टसाधनत्वंचलिङाद्यर्थः। यागोमदिष्टसाधनमित्यादिज्ञानस्य लिङादिश्रवणेनतायं

मानत्वात्। प्रवर्त्तनात्वावच्छिन्नप्रत्ययवाच्येत्याहुः। अनेकशक्तिकल्पनाप्रसंगात्। प्रवर्त्तनयेवेष्ट
साधनत्वादेराक्षेपजन्यत्वादनुशासनविरोधाच्चेत्याशयेनाह। प्रवर्त्तनायामिति। साचलोकेपुरु
षेच्छैववेदेतुतदभावाद्वक्ष्यनिष्ठो धर्मविशेषइतिपौर्वतंत्रिकमतं। ईश्वरेच्छैवसेत्युत्तरमीमांसकाः।
सेयंप्रवर्त्तनाधात्वर्थप्रकारतया। न्वेति। लङादिसाधारण्येनतथैवयुक्तत्वात्। आख्यातेप्रत्ययार्थप्राधा
न्यानाश्रयणस्यकारकादावुक्तत्वात्। तथाचैकदेवदत्ताभिन्नाश्रयिकाप्रवर्त्तनाविषयीभूतापा
कानुकूलाक्रियेतिबोधः। एवंयजेतस्वर्गकामइत्यादावप्यनुसंधेयं। मीमांसकानामप्येवंपरंतुप्र
त्ययार्थयोरेवक्रियाप्रवर्त्तनयोर्विषयविषयीभावेनान्वयइति। इतीयान्भेदः। भावनायाआ
ख्यातवाच्यत्वनिरस्यधात्वर्थत्वमेवेतिकारकेस्थापितत्वात्। तद्गवोधांगीकारेस्मत्यर्थोऽत्रंयनात्प्राय
श्चित्तीयाः। सुरित्युपेक्षा स्तइत्यास्तांतावत्। प्रपंचामितिथा। विध्यादिन्वतप्रेयेप्रवर्त्तनात्वस्यानुस्मृत
तयाऽस्तुदृष्टार्थस्कत्वार्थमित्यर्थः। यत्तुधात्वर्थपात्रस्यापरस्यविषयविषयीभावेनहिधान्वयिता

तदर्थग्राहकाद्धिवं ङःइत्यइति पर्यवसानाद्योतकतापत्तेरेव न्यायात्। एवंणिच्यपीति तत्त्वमि
ति नव्याः। जिङः प्रयोजनत्वाणिज्ञुत्तरस्य कारस्य वत इङ्हित धातूत्तरजिङ्गोपि प्रयोजनक कर्तृ
बोधकतायत्तेः। जिङः प्रयोज्य एव वाच्यो णिज्ञुत्तर। स्य तस्य प्रयोजक एवेति वैषम्यस्य उप
पादत्वाच्च। वाचकतापक्षे तु नोक्तदोषः। एपर्थस्य प्रत्ययार्थत्वेन प्राधान्यात्तदाश्रय एव वा
च्यं एपं ताद्दक्कारोयुक्तः। जिङ्वाच्यप्रवर्तनाया आश्रयस्तत्र जकारवाच्य इति ष्टस्य वस्था
सिद्धिः। तस्माद्योतकत्वमयुक्तमेवेत्यवधेयं। प्रार्थनं। याञ्चा। यासुट्परस्मै। सीयुयपवादः। इडोदात्तग्रह
णमागमा अनुदात्ता भवंतीति ज्ञापनार्थं। अन्यथा विशेषविहितेन ङित्वेन पित्वस्य बाधादनुदात्तप्र
वृत्तौ प्रत्ययाद्युदात्ता भवंतीति ज्ञापनार्थं॥ अन्यथा विशेषविहितेन ङित्वेन पित्वस्य बाधस्त्वनुदात्ता रम २२
प्रवृत्तौ प्रत्ययाद्युदात्तत्वसिद्धौ किं तेनेति। नाप्यकृता यासुट् परस्मैपदेषु अपिच्च। जिङ् पिद्व
तीत्यर्थः। एवं जघांयसान्यास्तिनं सिद्धि गुरुसूत्रमुक्तेर्थं लिंगमिति सूत्रं गिनज्ञापकं धादत्रौ। ननु स्या

नित्यत्वेन वहिः त्वोपपत्तौ किं ङित्वेनेत्याशंकयाह। क्वचिदिति। अनुबंधानामित्संज्ञया। पद्धता
नामित्संज्ञानि रूपितं स्या। नित्यं नेति तन्निषेधाय प्रवृत्तो ज्ञापकानुसरणमिति भावः। ननु पि
स्य ङित्वं स्यादत आह। ग्रानचाग्नित्वमिति। वस्तुतस्तु भावत्वात् स्थानिवद्भावो नेत्येव ज्ञापनं यु
क्तं। ज्ञापनफलं तु वक्ष्यमाणेत्यादौ टिदुगित्वप्रयुक्तङीबभावइत्युक्तं ढिठ्ठेतिसूत्रे। जिङः स
लोपो। सेति सुप्तषष्ठीकमनंत्यस्येत्यनेन विशेष्यते तदाह। अंनत्यस्य सस्येति। अनंत्यस्य
किं भवेः स्यर्थं थाः। सकारद्वयस्येति। सुटोपि जिङ्भक्तत्वमस्त्येव। अवयवावयवस्य समु
दायं प्रत्यवयवत्वादिति भावः। आत्रालिंङीति। भूयास्तामित्यादाविति भावः। ननु अ
नचिचे। ति द्वित्वेनापि द्विसकारं सिद्धं। न च त्रिसकारस्ति द्विफलं। न व्यंजनपरस्यैकस्याने
कस्य वोच्चारणे भेदोस्तीति न्यायात्। प्रभूपरसंयोगादित्वेनयासुटः सस्य लोपाच्चेत्याशंक्या

ह। स्फुटतरं त्वेति। गाधिषीष्टेत्यादाविति भावः। अंतरंगत्वादिति। चरमोमाचापेक्षत्वादिति भावः।
य[illegible]तु प्रत्ययमात्रापेक्षत्वादिति भावइतिन्व्याः। अंतरंगं तन्न। साकस्यासः प्रत्ययत्वेनतदेकदेशा
स्य[illegible]त्वेमानाभावात्। तद्वद्भत्यत्र त्यागमविशिष्टस्यैव प्रत्ययत्वमित्युक्तौ किं विरोधाद्युस्योमा
ङ्स्चाट इति षाष्टवार्तिकव्याकोपाच्चानन्वा स्युरुयुरित्यादौ प्रत्ययस्य चरितार्थत्वाच्चिनुयुः सु
नुयुरित्यादौ नस्यादिति भावः। यत्तु प्रत्ययमात्रापेक्षत्वादिति भावइवाचं। अंतरंगत्वाभावेन
प्रत्ययस्यैवेत्यागमहिमानाभावात्। उस्यचोतिव्याख्याया। अंतरंगपकत्वाच्च च्यनू झमान
विशेष ऽर्थवदित्यनुपस्थितेः। वस्तुतस्तु। एकादेशस्य जे समानाश्रयत्वमस्यैवेत्यच्चः राम
परस्मान्नि। त्यत्र प्रतिपादितत्वाद्धार्णपरिभाषयेयादेशः स्विद्धइति चिंत्यमेतत्। व्याख्येय १२
मिति। स्पष्टं चैतद्विप्रतिषेधसूत्रे शेखरे। वार्णत्वानित्यमित्यायेनेदं बोध्यं॥ आर्धधातुके

ति। एवकारोत्र। बोध्यः। किदाशिषि। गुणवृद्धिप्रतिषेधस्य ङित्त्वेन सिद्धौ किद्वच वमीत्या
दित्यादौ संप्रसारणार्थं जागर्यादित्यादौ गुणार्थं च। जागर्तेर्गुणस्तु ङितिपर्युदस्यते। विशे
षविहितं कित्त्वं ङित्त्वस्य बाधकमेवा सलोप इति। द्वयोरपि सकारयोः पदांतसंयोगा
दित्वेन लोप इति भावः। यत्तु रुज्जपरे संयोगादित्वेन यासुटः सस्य लोपः सुटस्तु
पूर्ववदिनीनव्याः। तच्चिंत्यं। झलपरसंयोगादिलोपस्यासिद्धत्वेन संयोगांतलो
पापत्तेः। न चापवादत्वात्तपस्यनास्ति द्रुत्वमिति वाच्यं। तावताप्युद्वाद्धीत्यादौ सावका
शतया ऽपवादत्वासिद्धेः। निरवकाशत्वस्यैवापवादत्वात्। पदांतसंयोगादिलोप
स्य निरवकाशत्वाभावात्सिद्धइति युक्तमिति दिक्॥ ऋति च। इह च। र्त्वति र्द्विशोग

कारेपि बोध्यः। तेन ष्ठाजि स्थ स्य मस्तुः जिष्णु रिति सिद्धं॥ न च किदेवायमिति ग्रांक्यं। स्यात्मनु रित्य त्रैवा

पते रित्याशयेनाह। गित्र कित्र ङ्ति इति। निमित्ति इत्ते। निमित्तत्वं सप्तम्यर्थः परस्पर्श्यांतु निर्मि

मित्त वानि त्यादौ निषेधस्ताप्तेः। क्ङुस नोः कित्वान्न निर्दिष्ट परि भाषोपस्थितिरिति चेन्न। ज्ञा

पकाश्रयणे गौरवादिति भावः। अत्रे क्ङो गुणवृद्धी इत्यनुवर्त्तते॥ नेत्यपि। च ग्राह्य इति ग्राह्यार्थः।

तेने क इत्युञ्चार्यमाणे गुणवृद्धी विहिते इत्यर्थः स्वांते निधायाह। इक् उक्तमणे इति। तेन जेगवा

यनः इत्यादौ न डादित्वात्फक्यादि द्वयोर्गुणयोर्वक्तत्वरत्यर्थस्थानिकत्वेपि न। निषेधः

स्यादिति। संयोगादि लोपः स्यात्सिद्धत्वाद्व्यवडाादि लोपो नासंक्यः। आगमविशिष्टस्य

२ प्रकृतत्व विहातः। श्चिच्छुति। नन्वादेर्यौरप हारान्न कापि श्चिः श्रूयते नापि क्किबादि वदर्थ राम २४

१ [illegible]

[illegible] गौरवं स्यात्। तथा क्त विधरवनिट इति त्रेर्विशेषणं यथा स्या

दित्यत आह। सः। धातु विशेषणे हि सत्यनिटो धातोपरः क्तः स्यात् न त्रूदि ड्वोयुहादिभ्यः [illegible]

तेषां विकल्पितेतेटास्तेद् कत्वात्। न च पाक्षिके नेड्भावे नातिदूत्वात्सिद्धिः। नित्यं क्तप्रसं

गात्। त्रेर्विशेषणे तु यदा तस्येण नास्ति तदा कङो न वतिश्रुदुत्वादिति। पदगन्त्विदूत

दासिज्ज्ञ नवतिश्रुहीदिति। किंच। धास्त्र भावे त्राविवुकृते त्र दित इत्यड्य धासदिति

सिध्यति। न च च्छुवो वादेन्नाः ग्रुं क्तः। तस्यानार्थधाकत्वात्। न च सिच मा श्रित्यादे

ज्ञःसि चः श्रवणप्रसंगात्। न हि प्रथमद्वत्तस्य सिचो। निवृत्तौ प्रमाणमस्ति। आर्ध

धातुकस्योत्पन्नस्य विषयसप्तमीत्वेतु त्वस्त्र भावो नैप्रयोजनमित्यवधेयं। तस्मात् श्रिरव

अपक इति भावः। तस्य च्चित्वं स्वरार्थमिति वक्ष्यते। इदित्वं तु मंत्रे घसादीनां से दिति विशेषणार्थं
मिति प्रांचः। वस्तुतस्तु लुङि लुभागेजकारांतरस्याभावेन व्यावर्त्या। भावाद्युच्चारणा
र्थ इति नव्याः। इचाविता विति। तत्र इदित्व फलमस्तां मस्थाद्वृत्य त्रानिदिता। मित्युपधालो
पाभावः॥ भाष्ये तु उच्चारणार्थ एवेति तुक्तं। हनः सिजिति हंतेः सिचः कित्वविधानेन सिंजेतो
गस्योपधालोपो भावः। भाष्ये तु उच्चारणार्थ एवेत्युक्तं। हनेति ज्ञायनातू स्थानिवद्भावे नांगस्ये
द्त्वाच्चेति। चित्वं तु स्वरार्थं॥ माहिलविष्टमाद्ये। धिष्टेत्यादौ न च स्थानिवद्भावेन चित्वा
दितउदात्तत्वसिद्धिः। आगमा अनुदात्ता भवंतीत्यनेन प्रत्ययस्वरस्येव स्थानिवत्वप्र राम ५५
युक्तं चित्स्वरस्यापि बाधाव रूपं भावात्। पुनश्चित्करणान्नूदात्तः सिध्यति। तदुक्तं। अर्थव
त्तु चित्करणं सामर्थ्याद्धीट उदात्तत्वमिति। गापाविति॥ गातीति श्रियाविकरणरहितस्य

निर्देशात् लुग्विकरण इणादेशो गृह्यते न रतिश्चाग्वः। वस्तुतस्तु वाचनिकमेवेदं अन्यथा गेशावृद्ध
तस्यानुकरणासंभवात् लुग्विकरणे तस्य बाध्यमाना भावाद्ग्रहणापत्तेः॥ लुग्विकरणालुग्वि
करणयोरलुग्विकरणस्यैवेतिपरिभाषया पिबतिर्गृह्यते न तु पातिर्ना। पिये ग्रेगषण इत्ययं।
तस्य ज्ञापका करूपा वादिति भावः। भूसुवोः। बोभोतिबोभवीतीत्यादौ तु न निषेधः॥ बोभू
तुतेतिक्त इति छेदे। सिगुणाभावनिपातनात्। सुवतिसूपायो नेह ग्रहणं विकरणेन तिङो
व्यवधानात्। किंतुषड्ः प्राणिगर्भविमोचन इति लुग्विकरणस्य। सुवै सुवावहै इति यथा॥
अस्तिसिचो। अत्र प्राञ्चः॥ अस्तिसिजिति समाहारे द्वंद्वमाश्रित्यास्तेः सिचश्चपरस्यापृक्त
सार्वधातुकस्य ईडस्यादिति व्याचख्यिरे। तन्न। द्वंद्वात्तुद पेक्तिटव्युत्पसंगात्। अस्तेर्भूभावस्य
स्याति वत्वे नास्तिनया ऽनि प्रसंगा ऽऽति स्थे इति सिचो लुकि प्रत्ययलक्षणेन नागादस्या

इत्यादित्यादावतिव्याप्तेश्च । अपृक्त सार्वधातुकस्येत्यपि न । ऐधिषीत्यादावतिप्रसंगात् सा
र्वधातुकग्रहणव्यावर्त्याभावाच्चेत्याशयेनाह । सिचु अस्त चेति । एवं च नटचः ग्रंकानापि सिचु
शब्दस्यास्या च तरत्वेन पूर्वनिपातो केति भावः । कुत्वं वारयितुमाह । सिचः स्येति । विद्यमा
नादिति । तेन कृतमूनावादस्ते मूल्ला । सिचश्चनेडिति भावः । स्थानिवद्भावसूत्रे भाष्यकारैस्तु
अस्तिसिचोपृक्त इति द्विसकारको निर्देशः । अस्तेः सकारान्तादित्युक्तं । तत्र धातुग्रहणं तु कृतः ।
अस्तस्स इति समुदायस्याधातुतया । श्निप्रत्ययो न स्यात् । पदमध्यप्रविष्टसकारेण सिचो विशे
षणसंभवे ऽगादस्यादमूत्वादौ सिजाश्रयस्य इटः प्रसंगश्च । तस्मात् सिचोऽत्र त्वौ द्वौ कृवि राम
ष यत्ते नाभ्यर्हिततया च पूर्वनिपातिक तव्ये ऽस्तिसिचु इति वचनात्तेनादिना विद्यमानसिच ६६
इत्यर्थो लभ्यतद्दत्याहुः । अत्रेदं वक्तव्यं । तत्रादिकमस्ति सिचोर्द्वयोरप्यनिमतमुतसिचाए

वेति । नांत्यः । कृतमूनावेस्थानिवत्वेनास्तितया ऽस्तित्याप्तेरुक्तत्वात् । न च सकारप्रश्लेषेण
निस्तारः । तस्यानिराकृतत्वात् । नाद्यः । भाष्यानिर्वाहात् । ननु भाष्यमस्माकं दूष्यमेवेति चेन्न
। भाष्यतात्पर्यानवबोधादिति कौस्तुभमनोरमयोर्न्याः । तथाहि । सिचइत्यस्यानंतरं स
कारः प्रश्लिष्टोन तु श्निपः प्राक् । अतएव सिचोपृक्त इत्युक्तं भाष्ये । अन्यथास्तीतिति द्वे
ग्राइत्येवब्रूयात् । एवं च सांतादस्तेः सांतात्सिच इत्यर्थो निर्बाध एव । तथा चस्तीतिनि
द्वे ग्राइत्येवब्रूयात् । एवं च सांतादस्तेः सांतात्सिचः श्निप्रत्ययो न स्यादिति माधवाचार्यैरुक्तौ
दोषानेत्ययं भगवतः पतंजलेराशय इति । तच्चिंत्यं । अस्तेर्मूनावे कृते स्थानिवत्वेनास्तितया
ऽन्नदित्यत्रैदस्यादित्याशंक्याहि भूवोरीट्प्रतिषेधपरं वार्तिकमुपन्यस्य तत्प्रत्याख्या
नायास्तिसिचोपृक्ते इति संपूर्णस्य सूत्रस्यैवोपन्यासेन सिचोपृ क्त इत्युक्ते भाष्ये

त्वस्यासंगतत्वात्। नाप्यकृतास्ति जंबोसंदेहस्यानुज्ञावीतत्वाहुर्स्तेः स्रां तादिति भाष्य। कृष्णा
कृत्स्नोषाच्च। न च सहश्रोपन्यासेपि ग्रितिपः प्राकृ सकारप्रश्लेषायोगात्रि चेद्दुत्तस्यावं तरं प्रश्ले
षउक्तो मयेति वाच्यं। त्वन्मतेपि संयोगांतलोपस्य दुर्लभतया संधे दुरुपपादत्वात्। य
द्वपि संयोगांतस्य पदांतस्येति व्याख्या नासंयोगांतलोपः सुकरः। न च तस्यासिद्धत्वा
अग्नं द्रोरुत्वं न स्यादिति वाच्यं। संयोगांतलोपे रोरुत्व इति वार्त्तिकेनासिद्धत्वनिषेधात्। हविवो
मेदिनं त्वेति यथेत्याकुस्तदपि न। संयोगांतलोपापवादस्य संयोगादिलोपस्यैव न्याय्यत्वात्। राम
अन्यथा तटू त्वटूइत्यसिद्धेः। संयोगादिलोपस्यासिद्धत्वेन रोरुत्वस्य दौर्लभ्यात्। संयोगा ३७
दिलोपस्य रुत्वे कर्त्तव्ये ऽसिद्धत्वनिषेधाभावात्। धिक् स्थितिमित्यत्रैव पदनेदे कथमे
तदिति चेत्तव संयोगांतलोपः। कथमिति तुल्यं। गात त्वसरूपसूत्रे वृत्त्वस्वतस्वइत्यादिभाष्य

व्याचक्षाणः कैयटोऽस्पष्टयत्। अस्तु वा कथंचित्संयोगांतलोपस्तथापि पूर्वस्य दुर्लभमेवं न हि पूर्व
रूपे कर्त्तव्येप्यसिद्धत्वनिषेधोस्ति। सोत्रैपूर्वरूपमिति चेद्धं तैवं समुदायस्याधातुत्वेपि सोत्रए
वश्लिबिति कुतो नांगीकुरुषे। वस्तुतस्तु श्लिपुप्रकृतेरनुकरणरूपतया ऽधातुत्वेपि श्तिप्र
नानुपपन्नइत्यवधेयं। यच्चोक्तं। संयोगांतस्य सदमिति व्याख्याने तदशात्यावपि सकारद्व
यस्यापि रुत्वे कृते ऽतोरोरित्यनेनैकएव उकारो न वक्ष्यति विधेयविशेषणाग्यैकत्वस्यापश्ये
कत्ववद्विवक्षितत्वात्। रोरिति जातिपरनिर्देशो नातः परस्य त्वपूर्वस्य च संभवात्। न च परत्वा
द्धि चेत्पुःप्रथमस्यैव भ्रंश्कः रुत्वस्यासिद्धत्व। याह स्रपरत्वाभावात्। निमित्तांशे नास्त्या
श्रयासिद्धत्वमन्यत्र चारितार्थ्यादिति। तदपि न।। ते। यात्वेसकारद्वयस्याप्येकएव रुरिति
वक्तुं पृक्ते तया जातिपरत्वादेवैयर्थ्यात्। नहि उत्वएवपश्चिकत्वन्यायो न रुत्वइत्यत्र किंचिन्नि

यामकमस्तिं नचेह्यपश्लेकत्वन्यायाश्रयणेयुक्तं। रह्यव्यानिष्टा तद्वृत्यादौ दोषप्रसंगात्॥ अतएव
ज्वरेत्यत्रोपधावकारयोरूठा ऊ गुणविरामाकारो क्तं स्वोक्तं चसंगच्छतेएकः पूर्वपरयोरित्यत्रैकग्रह
णमप्यतएव नव्यर्थं॥ ज्वरत्वरेत्यनुवृत्ताधासंख्यायास्त्वत्रांतरेमतेयतः। पश्लेकत्वादिहेतूनामाश्र
यणमप्यतएवनव्यर्थं॥ ज्वरत्वराना करणमिति स्वोक्तिर्विरोधश्च किंवएकस्मिं स्थानित्यसं
ख्याकादिन्वावारणपविधेयैकत्वविवक्षायामपि स्थानिभेदेनादेशद्वयद्वावारं॥ अतएव
स्थानिभेदेनादेशभेदप्रसक्तौ तन्निवृत्तयेएकग्रहणमिति भूषणोक्तं संगच्छते। तथाच द्वयो
रेफयोरेकऊकारइतिस्वयथाननुसंधानमूलकमेव। अपि चैवमस्ति। ग्रहणमेव व्यर्थं राम
स्यात्। नचेष्टापत्तिः। कोस्तकेनेनाप्यमतेपितन्मास्त्वित्युक्तत्वादितिवाच्यं। सिचेअस्मूचे २८
तिदेसकारप्रश्लेषेचद्वृणानामुक्तत्वाच्छिष्टत्वाच्च। नाप्यमतेस्त्वित्युक्तमाहचर्यासंता

तूस्तिचइत्यर्थलाभान्नकश्चिद्दोषः। वस्तुतस्तु अस्तिम्निर्देशगमास्त्वित्येवयतंजलेराश
यः। मध्यमपदलोपीचसमासः॥ एवं हि सिचुत्राह्स्वपन्लोपचम्याः सौत्रो लुक्चनक
व्यमीयइतिदिक्। अष्टकस्येति। अस्तिसिचइतिपंचम्यासप्तम्याः लोपष्टाकस्य
तेइतिनावः। उतोवृद्धिर्लुकिहलीत्यनुवृत्तेषष्ठ्याविपरिणम्पतइत्याह। हलइति।
आतः। सिजित्यनुवर्त्तते। स्तिचआकारःचूपरस्यसेरित्येकौ युगपदुनोन्योपद
दत्वासेनवाच्चः परत्वंपत्ययलक्षणेनआकारात्तुकृत्याएवंचफलितमाह। स्ति
चुलुकीति। पूर्वेणसिद्धेनियमार्थमिदमित्याह। आदेतोदेवेति। प्रागेवेति। नपरतोना
पिव्यवहिताइत्यर्थः। तेनछदस्तिपरेपिव्यवहिताश्चेतिह्रस्वत्वोनव्यर्था॥ संज्ञानि
यमेतुव्यर्थेतिबोध्यं। नेर्गदेतिलिंगात्वादिनिन्नव्यवधानंव्यावर्त्यते। तेनप्राणिगद

तीत्यादिसिद्धं नियमद्वयेपीत्यवधेयं। आनिलोट्। निलोडिति वाच्ये आनिग्रहणमागमशास
नस्यानित्यतां ज्ञापयितुं। तेनमागरेव क कर्तुकामस्येत्यादिसिद्धं। लोट्ग्रहणं सुखार्थं।
प्र[illegible]पावपाये षां तानि प्र[illegible]वपानि [illegible] निर्मांसानि इत्यत्र त्वनुपसर्गत्वादेवैद्धे ग्रहण
न्त्रेन नविष्यतीति नव्यापाकु[illegible] तन्निरुत्यं। लोट्ग्रहणापत्याख्यानं आनिग्रहणे
स्यावड्डपकत्वेन ज्ञापकत्वा[illegible] योगात्। अन्यथा निङ्त्येवोक्तोपत्यनिरित्यत्र
प्रूजः क्तिनि निष्ठावद्भा[illegible] वे ननत्वे कृते [illegible] वतो निज्ञाङ्क्स्य प्रस्योपसर्गस्य राम
त्वसत्वेन णत्वस्य दुर्वारत्वात्। न चक्त्यचङित्यनेन णत्वं न वर्त्येवेति वाच्यं। न २९
भा भूपूङ इति निषेधात्। साप्रतिकस्य निज्ञाङ्कस्याधेव। तः संभवे भूतपूर्वगत्याश्रयु
क्तत्वात्प्रवाणीत्यादावव्याप्तेश्च। दुरः षत्वणत्वयोरिति दुरणत्वोपसर्गत्वनिषेधो न तु दुसः। तेन दु

नवाणिदुष्टितिरितिपद्दोन वर्त्येवेति प्रक्रियाकृदाज्ञायः। एत्वेनपद्दोण त्वषत्वविशिष्टं रूप
माकारविरुद्धत्वाद्युपेक्ष्यमिति। न चोक्तिरेवोपेक्षेति संज्ञाप्रकरणे वो चाम। इह श्रष्ठ
ष्ट्स्योपसर्गत्वमङ्विधावुपसंख्यायेतेत तुनेहोक्तम्। प्रकृतानुपयोगाद्भूनिदादिपो
नश्च घान्य आच्छुजितिनिपातनेनगत्यर्थत्वाद्। अंतः शब्दस्येति। एतच्च भाष्ये अंतरपरिग्रहे
इतिसूत्रे पठितं न तूपसर्गसंज्ञायां। तथाप्यार्थेक्रमन्याये न तत्रत्यमेवेति मंतव्यं। तत्र किं ग्रहण
मनर्थकं। अंतर्धौ येनेति निपातनात्। अहि अंतर्धा। णत्व अंतर्हणपात्। हंतेरत्पू
र्वस्येति णत्वं सिद्धमित्यतरदेशाइति न कर्तव्यं। देशे तु हन्नादित्वान्नणः। अयने चेति। तदुत्त
रसूत्रमप्येवं। कृत्य चङिति सिद्धेः। अंतर्णायतीत्यत्रोपसर्गादिति णत्वसिद्धेश्च। शेषे
विभाषा। पूर्वसूत्रे गदादयउक्तास्तदन्यः शेष इत्याह। गदनदादेरिति। उपदेशो किं।

प्रनि चकार। प्रन्नि चखादेत्यत्र निषेधो ध्येयः यास्यात्। अत्र यातेः किं। प्रतिपिनष्टि। उपदेशाइत्यु
क्तेः प्रनि चकर्त्तेऽइत्यत्रापि निषेधः सिध्यति उपलक्षणमिति। अत्र च लिंगं कुर्द गुर्द गुर्द क्री
डायामित्येव शास्त्र इति न बाः। बहुधा अपि धातवो भवंतीति भूवादिसूत्र भाष्यमिति त
त्वं। द्योतक इति। तात्पर्यग्राहक इत्यर्थः। न तु वाचकाः। अनुभूयते सुखमुपास्यते गुरु
रित्यादौ धातोरकर्मकतया कर्मणि लकारानापत्तेः। एधवृधौ॥ अयमप्यकर्मकः। वृद्धिक्षय राम
भयजीवितमरणं लज्जासत्तास्थिति जागरणं॥ शयनक्रीडारुचिदीप्त्य। र्थं धातुगणं ३०
तमकर्मकमाहुरित्यभियुक्तोक्तेः। टित आत्मने॰। पचमानो यजमान इत्यादौ तु न। प्र
कृतानां तङ्मेव ग्रहणात्। इजादेश्च गुरुमानिति। नित्ययोगे मतुप्। तेनेयेषवुवां खवकरख
चुरित्यादौ नाम्। यत्तु इटकिटेत्यत्र दीर्घमीकारं प्रश्लिष्यायां चकारेत्युदाहरंतीत्युक्तं मुले।

तन्न। मतुप्चप्रीक्ष्यर्थाः संगतेरुदाहरंतीत्यनेनाखवर भूच नाम्। कृच्छत्यन्य इति। एत च्च सुत्तंजे।
रुक्षेलिंटि गुणविधानात्। आस्ककासोरिति॥ ननुमित्वादंत्यादचः परत्वसामर्थ्यात्स्वर्णदीर्घो
मास्त्विति चेन्न। अबाधेनोपपत्तौ बाधायोगात्। अथवादंतत्वमेवामित्वेमुरत्वबीजं। उक्तं च।
आमो उमित्वमदंतत्वाद्गुणत्वं विदेस्तथा। आस्कासोरान्विधानाच्च पररूपं कृतं तव
दिति। आमः। प्रतिपदोक्तसंनिपातपरिभाषाभ्यां नेह। अमगत्यादिषु। आम। आमतुः।
इह जेरित्यत्र वर्त्तते शाम्वेः। तत्रा फलाभावादित्याश्येनाह। आमः परस्येति। तेन विदांकरो
त्वित्यादौ लोटोपि लुक् सिध्यति। धातोस्त्कप्रत्ययत्वाभावान्न लुक्॥ आमंतात्तरमन्नास्ति। अनु
प्रयोगविधानात्। पचति तरामित्याम् इत्यादौ न लुक्। आमंताद्विधानाभावात्॥ आन्वि
धौ लिटीति विषयसप्तमीत्वविज्ञानात्। तत्कौंडिन्यन्यायेन तिबाद्यपवादत्वाद्धावस्था

यामेवायं त्तुकृ । लिटः कृत्वात्प्रातिपदिकत्वे मांतं यत्कृदंतमिति व्याख्यानाद्व्ययत्वात्सुपो लु
कृते नामंतस्यानिष्ठातस्ततः परस्य च निष्ठातः सिध्यति । कृञ्चानु । आमंतस्याव्यक्तपदार्थत्वेन
पुरुषवचनकालाद्यभिव्यक्तये पदांतरप्रयोगो न्यायसिद्धः । तत्र लिडंतस्याप्यनुप्रयोगः प्राप्तः । कृञ्श्च
तो लिड्ढेति लिडर्थे तस्य विधानात् । ननु स्वस्वामिभावप्रतिपादनाय । यदा गंवा स्वामीति षष्ठ्युपक्रम्य
तेतदा ऽ स्थानां चेत्येव षष्ठी प्रयुज्यते न त्वन्येषु चेति । आधारत्वस्यापि प्रतीत्यापत्तेः । तद्वस्
कृतेपि न लिङ्‌तानुप्रयोग इति चेन्न । समस्तपदवद्विहितनिवृत्त्यर्थं । व्यत्यासनिवृत्त्यर्थं चेति राम
वार्तिकोक्तिप्रयोजनं बोध्यं । अनुप्रयुज्यत इति । अन्वेव प्रयुज्यत इत्यादेव नामंतात्प्राक् नापिव्यव ३१
हितपरत्वेत्यर्थः । एतेन प्रत्रंशयां यो नहुषं चकार । तं पातयां प्रथमसात्यपपातप आदित्या
दयः प्रयोगा असाधव एवेति ध्येयं । तदर्थयोरिति । अस्य प्रकृतिकृञर्थयोः । अभेदान्वय

इति । तथा चैधेवदत्त एधांचक्रे इत्यत्र एकदेवदत्ताभिन्नाश्रयिका भूतानद्यतनपरोक्षा वृ
द्धिरिति । क्रियाबोधः । अतएवामः प्रकृतेरकर्मकतयानुप्रयुज्यमानस्य कृञोप्यकर्मत्वं त्वकत्वा
दक अस्ति सकर्मकयोरपि तस्याः कर्मणोस्तिङाभिहितत्वे च कृते हएतीति हत्वेह
ते एधामाहे ईहामाहे इति भवितव्यं । मितिकेचित् सकर्मकत्वे सकर्मत्वं च मंतव्यं ।
उक्तं च माघे । तस्यातपत्रविभ्रतो बभूविद्दति । नासिका सहचर्या दिह्ये वहत्वमित्यत्र । सा
ए हचर्यादेव सार्वधातुकएवतिहत्वं । तेन लिटि एधामासे इत्येवरूपमित्यन्ये । परस्मै
पदे प्राप्ते इति । शेषात् । कर्तरीत्यनेनेतिशेषः । आम्प्रत्या इह टतीयां ताघतिर्न तु पंचम्यं
तात् । लक्षणा नावात् । तुल्या । र्थैरिति विहितटतीया षष्ठ्यपवादः । तयाविनतं
तयार्थस्यापि सेय इत्याशयेनाह । अनुप्रयुज्यमानादिति । ब्राह्मणवत्तु क्षत्रियाह

धामेवेत्रपइति वदिति भावः। वाक्य भेदेनेति। अत्र वलिंगमामूप्रत्यय वदूह णमेव।
[illegible] पूर्ववदित्यनुवृत्त्यैव सिद्धौ किं तेन। पूर्ववद्वेवेति। आमूप्रकृतिरात्मनेप
दिनि चेत्। अनुप्रयुज्यमानात्कृञोप्यात्मनेपदं भवतीति परस्मैपदिनी चेत्। ततोपि
परस्मैपदमेवेत्यर्थः। द्विर्वचनेचि। स्थान्यजपेक्षयापूर्वत्वेन दृष्टस्य कार्यस्य
द्वित्वादौ नास्तीति इदं वचनं। सा च कस्य द्विर्वचनमित्यपूर्वविधित्वात्। नापि नि राम
मित्तापेक्षयापूर्वत्वमित्यस्य वैयर्थ्यं ऽस्यां वैय्याकरणइत्यादौ सिध्याचः परस्मि ३३
न्नित्यत्र निमित्तस्यावधित्वानाश्रयणात्। द्वित्वनिमित्ते चीति। द्विर्वचननिमित्तस्य तत
न्निमित्तेलक्षणात्। चीत्यनेन सामानाधिकरण्यं। यद्वा द्विर्वचनमस्मिन्नस्तीत्यत्रा
[illegible] द्। द्विरुच्यंते ऽस्मिन्नित्याधिकरणोल्युडिति वा। द्वित्वनिमित्ते किं। दु

द्यूषति। नह्यूद्द्वित्वनिमित्तं। न चैवं चक्रातेइत्यादावातेइत्यस्य द्वित्वनि। मित्तत्वेप्याकारस्या
तथात्वेन स्थानिवत्त्वं निषेधो वा न प्राप्नोतीति यणूस्यादेवेति वाच्यं। साक्षात्परंपरासाधा
रण्येन द्वित्वप्रयोजकस्य सर्वस्यापि लक्ष्यानुरोधेन निमित्तत्वाभ्युपगमात्। द्विर्व
चना। द्विप्रप्रत्ययस्याचीति विशेषणं यस्मिन्विधिरिति तदादिविध्यौत्सत्यजादौ। द्वित्वनि। मि
त्तेप्रत्यय इति व्याख्याना ज्ञ। स्यादेतत्। ऊर्णोतेः सनिसनीवंतेती रूपद्वे वि भाषोर्णोरि
ति ङित्वाभावपक्षे ऊर्णु न विषतीति न स्यात्। सन्यंङं तस्य द्विवविधानेन कार्यितये
द्विष्टस्यनेः। द्वित्वनिमित्तत्वविरहेण द्विर्वचनेचीत्यप्रवृत्तेः। स्थे ङित्वाल्लघयितरी
ति निर्देशो न न हि कार्यानिमित्ततया ऽश्रीयत इति ज्ञापनात्। ततश्च गुणवृद्ध्यो
योः सतोर्न वृद्धस्य द्वित्वेऊर्णोनविषतीति तूस्यो। भेवंयोयत्कार्यमनु भवतित

त्कार्ये निमित्तत्वेन नाश्रीयत इत्यभ्युपगमात्। तेन बुभूषति बोभूयते इत्यादौ गुणनि
षेधः सिध्यति। द्वित्वरूपकार्यानुभवः सकारयकारयोरस्ति चेदपि गुणरूप
कार्यानुभवाभावात्। मत्वर्थीयेनिप्रत्ययबलात्तज्ज्ञापकस्य तुल्यजातीयापेक्ष
त्वाच्च। प्रकृते चेङ्ग्राह्यस्य न कार्यभाक्त्वमिति निमित्तत्वमस्त्येवेति तुङ्ग्राह्यस्य वृद्धि
त्वे बाधकाभावः। यत्र तु सनएव द्वित्वभाक्त्वं न तत्र निमित्तत्वमिति तत्र गुणोरपरत्वे च ह
रिस्व ग्राह्यस्य द्वित्वे अचिरिरिषतीति रूपन्नानुपपन्नम्॥ ऋधातोः सनि स्मिपूङ्रंज्वशूनामि राम
ती ति इट् स्य इत्यस्य प्रत्ययांशस्यापि द्वित्वभाक्त्वात्। अजादेर्द्वितीयस्येत्युक्तेरिति भा ३३
वः। अचातीति किं। जेघ्रीयते। देध्मीयते। ज्ञाज्ञाप्यते। ईर्घ्राधमोरितीकारः। अयङ्यिक्ङिती
त्ययङादेशाश्रयस्य निवृत्स्यात्। न च कार्मासिद्धेशाबाधकाभावः चक्राते चक्रिरे

इत्यादावर्थतयारूपातिदेशावश्यकत्वेन दोषतादवस्थ्यात्। रूपातिदेशे ऽचेदमेवाग्रहणं
लिंगं। तस्याऽनिवृत्यदं नानुवर्त्तते किंतु नित्यं वेति पक्षेऽप्यग्रहणमावश्यकमिति भाष्य
कारादयः। नव्यास्तु। अचीति स्थर्थ्ये। घ्रीयू ग्रायूइति द्वितीयानवधिवस्यैकाचः का
र्यितयायङो द्वित्वमित्तत्वाभावादित्याहुः॥ तन्न। धर्मिग्राहकस्य विशेषापेक्षत्वे चःका
र्यभाक्त्वे सत्येव निषेधप्रवृत्तेः। अन्यथा तु भूषतीत्यादौ सनो गुणनिषेधं प्रतिजि
गीषतीत्यादौ कुत्वं प्रति च निमित्तत्वानापत्तेः व्यंजनस्य मुख्यतया द्वित्वंप्रति कार्यि
त्वाभावाच्च। न चैवमिडोजिटणि शिगाङादेशो ऽधिजगे इति न स्यादिति वाच्यं॥
तत्र जिटीति विषयसप्तम्याश्रयणात्। द्विर्लकारकनिर्देशाद्वा। अचःकिं। असूषुप
त्। इहस्वापेश्चङीति संप्रसारणे निषिद्धे ऽभ्यासि उवर्णो न नश्चयेत। न च द्वित्वानं

तरं तरं पुनः संप्रसारणं। न संप्रसारणे इति निषेधात्। नस्यादिति। यद्यपि स्थानिवद्भाव
पक्षोपि भाष्यारूढस्तथापि लाघवान्निषेधपक्ष एवात्राश्रितः। न पदांतेति सूत्रानंत
रपाठिपपत्तेः। एवं हि स्थानिवदिति शास्त्राधिकारप्रयुक्तलेन्नोपि नेतिन थाः। न जः स
वितत्वं कल्प्यं पक्षांतरे रूपमिति पक्षद्वयं समबलं समफलं चेति तत्वं। तस्तत् तस्तस्
त्रमिदं व्यर्थं। न चैवं चकाते इत्यादौ यणोस्त्यन क्त्वा द्वित्वं नस्यादिति वाच्यं। राम
लिटि धातोरित्यत्र। लिटि विवक्षिते इति व्याख्यानात्। न चोर्णुनविषतीति नस्या ३८
सन्यंह तस्य द्वित्वविधानेन परत्वाद्गुणावादेशायोर्नंद्व शाब्दस्य द्विति प्रसंगादि
ति वाच्यं॥ श्रोः पुयणज्यपरे इत्यनेन द्वित्वे चिकीर्षितेसन् निमित्तो वा तत्परणे निमित्तो

वाऽजादेश्योगेति ज्ञापनात्। अन्यथापि पविषतेयियविषतीत्यत्र किं न्यासे उवर्णा भा
वादुकारस्येत्वविधानर्थक्यापत्तेः॥ एवं चैकदेश ज्ञापनत्के योगेप्यत्र पक्षेनेति बो
ध्यं। ज्ञापकस्य तुल्यजातीयापेक्षत्वादरिरिषतीत्यत्र ऋकारस्य गुणे सत्येव द्वित्वं न ततः
प्रागित्यवधेयं। न हि कार्यीति निमित्तत्वनिषेधाच्च। तेन चुक्षावयिषति तु तावपि
षत्याद्यसिद्धिरिति। स्पष्टयिष्यते चैतदनपरिहारेण इत्यत्रे त्यास्तां विस्तरं॥ उरत्। आ
सप्तमरसमाप्तेरंगाधिकार इति सिद्धांतादंगेन प्रत्ययाक्षेपादह। प्रत्यय इति। व वृश्चे
ति। जिज्ञ भ्यासस्येति संप्रसारणे उरदत्वे च कृते तस्य परनिमित्तत्वादवः परस्मिन्नि
ति स्थानिवत्वान्न संप्रसारणे इति निषेधः सिध्य। ति प्रगभ्यासचिकीर्षे न्यों गाधिका
र इति पक्षे तु प्रत्ययाक्षेपकाभावादुरदत्वं परनिमित्तं नस्यादिति भावः। एकाच

उपदेशे। ननूपदेशेनुदात्तस्यैकाच आश्यानि चायात्किं तेनेति पृच्छति। एकाच इति किमिति।
ननु पिपक्षतीत्यादितो न्यायाद्यङ्लुकापि निषेधो दुर्वार इत्याशंक्याह। स्मरंतीति। तितिया
शापेति। एतच्च श्वीदितो निष्ठायामिति सूत्रे कैय्यटेनोपन्यस्तं। शिशयिषा यथा। ह्वेंतियाति वाति
द्राति स्नातीत्यादि। शापा। सनिवंतेति सूत्रे भवेति। अनुबंधे निर्देशो द्विधा स्वरूपेणेड्
संज्ञकत्वेन च। आद्यो यथा शीङः सार्वधातुके गुणः। दिङो युडित्यादि। द्वितीयस्तु
अनुदात्तङित आत्मनेपदं। नागेशोपि इगास्थादितामिति। तत्र शासेः स्वरूपेणानुबं राम
धनिर्देशाद्यङ्लुकि न तु स्वनिषेधप्रवृत्तिः। येन तु इङ्लुकि निषेधं नेच्छंतितैस्सू ३५
त्रे उकारं न पठंति। गणेन यथा। ब्रूञिदितिचेच्छित्त्रति। अमून। एकाजग्रहणं प्रकृ
तसूत्रे। बिभित्सीता चेच्छेदिता। अत्रेणनिषेधो न। तत्रोपदेशे एकाचत्वान्निषेधप्राप्तिः।

न चोपदेश इति मास्त्विति वाच्यं। बिभित्सति पिपक्षतीत्यादौ निषेधानापत्तेः। न चैव
मपि निस्संवरेणाद्युदात्तत्वेन संप्रत्यनुदात्तत्वविरहान्निषेधो न स्यादिति वाच्यं। उपदे
श इत्यस्यानुदात्तत्वेपि विशेषणत्वांगीकारात्। अतएव कं तुं गंतुमित्यादावपि निषे
धः सिद्ध इति भावः। एतच्चेति। एकदेशानुमत्या संपूर्णवचनमेवेदं ज्ञाप्यत इति
भावः। एकाज्ग्रहणेनेति। तदर्थकेनाच इतिपदेनेत्यर्थः। एतदेव विवृणोति। अच इत्या
दिना। तद्भूत इति। मत्वर्थलक्षणया धांप चत्यादिनामनुदात्तपाठो मानमिति भावः।
एकग्रहणेति। एकशब्देनाप्येकाजेवलप्स्यते। तच्च सुप्तविभक्तिकं पृथक्पदमिति
भावमर्थः उपदेशे एकाजेव यदेकाच्च ततः परस्य नेडिति।। वधेरिति। श्नोषष्ठ्यांआ
देशोपदेश इति। अयं भावः। हनो वध लिङि। लुङि च। इत्याभ्यां विधेयो वधादेशो नह।

लेतः॥ अवधीदित्यत्रातोहलादेरितिपाक्षिक्या वृद्धेः। एद्दुलिबकुजंतणौ त्योपसंख्यानि
केवृक्षादेशो वधकइत्यत्रहनस्तइति तत्वस्यावधिषीष्टेत्यत्रेणनिषेधस्य चापत्तेः। किं
त्वदंतः आदिशः। तेनादेशोपस्य स्थानिवत्वान्नो त्कृष्टएणद्य ये। प्रकृते चास्यानुपदेशेणकाच्
पिनेट् प्रतिषेधत्याह। अनेकाच्त्वादिति॥ तथाचकैयटः। उपदेशेनेकाच्त्वा चप्रतिषेधाभा
वादिट्सिद्धिरिति। व्याप्रनतिस्त। इट्सिद्धये। निष्काविकास्वदंतपर्युदासमाह। प्रक्रिया
कृदप्येवं। यत्तु नदिहोपेक्षितं सूत्रकारेण पर्युस्तत्वादिति नव्याः। तश्चिंत्यं। कृदंदंतादी राम
नामपि सूत्रकृता ऽपर्युदस्तत्वात्। भाष्यकृता पर्युदस्ताइति चेन्न। बधादेशस्यादंतत्वादि ३६
ट्प्रतिषेधोनेति वदता भाष्यकृता दंतपर्युदासस्याप्युक्तप्रायत्वात्। नहि भाष्ये ऽ
नेकाच्त्वेनहेतुनेट्साधितः। कैयटेनेति चेन्न। यङ्लुकव्याप्त्यनापत्तेः। लक्षणा

ह्ययादित्यादिकल्पनायां क्लिष्टत्वाद्गौरवान्निर्मूलत्वाच्च। किंचेहैव सूत्रेवधेरादुदात्तनिपात
नेनेट् साधितो भाष्ये। तद्रीत्या रुक्तनमेकाच्ग्रहणं यङ्लुग्व्यावृत्त्यर्थमेवेत्यवधेयं।
उपेयप्रतिपत्त्यर्था उपाया अव्यवस्थिता इति न्यायेन प्राचोक्तस्यापि साम्राज्याच्च। यङं
ते तु पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवत्वमिति स्थानिवद्भावेनाकारेण व्यवधा। नादिट्प्र
तिषेधस्तावादेनिंदिता चेच्छिद्दिते त्यादिसिद्धमिति दिक्। इणः षीध्वं। विहितानाम्। स्तुतेरे
धि द्रुमहिह मित्यादावव्याप्तिप्रसंगात्। लिङ् दुह नहांत लद्य लवध त्वेषु लिङ्गी ध्वं धुड्ढीध्वं धु
नुध्वं इत्यत्रातिप्रसंग इत्याशयेनाह। परेषामिति। अंगात्किं। वेविषीध्वं। न चार्थ
वत्परिभाषया सिद्धौ किंतेनेति वाच्यं। तस्या अनित्यत्वज्ञापनार्थत्वात्। तेनानिनस्म
न्नहणानित्यादिसिद्धं। पररूपापवादइति। आनृर्धौ। आनृतइत्यादावस्य चारिता

ष्यदपि वादृशाङ्क्षोत्तबाधकत्वपरः। न चैवमतरंग त्वादाटेत्यादौ परत्वं पूर्वात्कं। वर्णादागमस्यैव ब
लीयस्त्वात्। अचः परस्मिन्निति सूत्रोक्तरीत्या समानाश्रयत्वस्यानिर्बाधत्वात्। एधिषीध्व
मिति। इणः षीध्वमिति तिङ्त्वं नुन। इणं तादंगात्परत्वाभावात् तुडुडागमस्य प्रत्ययभक्तत्वात्।
इडभिन्नइति। विभाषेटू इत्यत्र सूत्रेवि शिष्टेटोग्रहणाडो बलीवर्दन्यायादिति ना
वः। ऊहृदंतै विति। आवात्व कारो पाहृयपठितः स च। भोष्याद्य विरुद्ध इत्येवो चाम। ऊदृ
ता भूलूञ नतयः। कृंद्दे ताः कृञ् इत्यादयः। वृमिश्र गोम्भि श्रणयोः। रुञ्शब्दे। नव्या
रुञः। गतोरेषेणे चेत्यपि यत्रतेइत्याङ्कुः। तद्धित्वं। कृ स्त्वो कारोतानुदात्तो इत्युक्ता
युरुणु ष्टुष्टुत्यादृतूणुं वर्ण मिति भाष्योक्तौ पूर्वोत्तरसाहचर्येण निरनुबन्धकग्रहणोचित्यात्
अन्यथायुञ्जूबंधनेइत्यस्यापि ग्रहणापत्तौ योतेरेवग्रहणमिति नव्योक्तेर्निर्मूलत्वापत्तेः।